

Anthropos

*Revija za filozofijo
in psihologijo*
*Journal of Philosophy
& Psychology*

LETO • YEAR 2022

LETNIK • VOLUME 54

ŠTEVILKA • NUMBER 3–4

ISSN 0587-5161

E-ISSN 2630-4082

54

Anthropos

Revija za filozofijo in psihologijo
Journal of Philosophy & Psychology

ISSN 0587-5161 | E-ISSN 2630-4082
<https://hippocampus.si/issn/2630-4082>

Glavni urednik *Editor in Chief*

Tomaž Grušovnik, *University of Primorska,*
Slovenia, tomaz.grusovnik@pef.upr.si

Sourednice *Associate Editors*

Kaja Hacin Beyazoglu, *University*
of Ljubljana, Slovenia

Reingard Spannring, *University of Innsbruck,*
Austria

Saša Zorjan, *University of Maribor, Slovenia*

Urednik recenzij in tajnik revije

Book Review Editor and Journal Secretary

Igor Černe, *Maribor Public Library, Slovenia*

Uredniški odbor *Editorial Board*

Kristian Bjørkdahl, *University of Oslo,*
Norway

Nina Cvar, *University of Ljubljana, Slovenia*

Petra Dolenc, *University of Primorska,*
Slovenia

Russell B. Goodman, *University of New*
Mexico, United States

Başak Ince Çağlar, *King's College London,*
United Kingdom

Hrvoje Jurić, *University of Zagreb, Croatia*

Edvard Kovač, *Institute Catholique*
de Toulouse, France and University
of Ljubljana, Slovenia

Nenad Miščević, *University of Maribor,*
Slovenia

Nina Petek, *University of Ljubljana, Slovenia*

Nejc Plohl, *University of Maribor, Slovenia*

Evangelos D. Protopapadakis, *National and*
Kapodistrian University of Athens, Greece

Antti Saari, *Tampere University, Finland*

Sandra Zákutná, *University of Prešov, Slovakia*

Mednarodni indeksi

Indexing and Abstracting

PsycInfo | ErihPlus

Navodila avtorjem ter izjava o etiki

in zlorabah pri objavljanju so dostopni na
Guidelines for Authors and Publishing Ethics
and Malpractice Statement are available at

<https://hippocampus.si/issn/2630-4082>

Uredništvo *Editorial Office*

UP Pedagoška fakulteta, Cankarjeva 5,
SI-6000 Koper

Založba Univerze na Primorskem

University of Primorska Press

Titov trg 4, SI-6000 Koper

<https://hippocampus.si>

Lektoriranje slovenskih besedil

Davorin Dukič

Lektoriranje angleških besedil

Susan Cook

Oblikovanje in tehnična ureditev

Alen Ježovnik

Oblikovanje ovitka Alen Ježovnik

in Tina Cotič

Tisk · Grafika 3000

Naklada · 100 izvodov

Cena te številke · 10 EUR

Letna naročnina · 20 EUR

Revija *Anthropos* izdajata Slovensko
filozofsko društvo in Društvo psihologov
Slovenije, izhaja s podporo Javne agencije
za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
in Pedagoške fakultete Univerze
na Primorskem.

Anthropos is published by the Slovenian
Philosophical Society and Slovenian
Psychologists' Association with the support
of the Slovene Research Agency and University
of Primorska, Faculty of Education.

Kazalo *Contents*

Uvodnik

Tomaž Grušovnik · 135

Filozofija *Philosophy*

Ontological Foundations of the Consumer Society:

Heidegger and Marcuse

Martina Volarević and Damir Sekulić · 139

»Hodili smo v Antigono šolo«: Sofoklova tragedija v mišljenju
in družbenopolitičnem delovanju Tineta Hribarja

Matic Kocijančič · 169

Temeljne značilnosti japonske estetike kot odsev krovnih nauk
filozofije zen budizma

Tara Peternell · 183

Psihologija *Psychology*

Priložnostni spolni odnosi z vidika psihologije:

intrapersonalni in situacijski dejavniki

Maša Černilec · 205

Vpliv pandemije covida-19 na osnovnošolske otroke:

pregled literature

Timea Štravs in Vesna Jug · 229

Miscellanea

Esej | O čemažu, skalah in kitajskih prekletstvih

Nika Gradišek · 255

Recenzija | Lenart Škof, *Antigone's Sisters: On the Matrix of Love*

Luka Trebežnik · 259

Conference Report | Third World Congress on Logic and Religion

Katja Utroša · 263

Iz našega arhiva | *Anthropos* 4 (3–4)

Igor Černe · 265

Uvodnik

Tomaž Grušovnik

Univerza na Primorskem

tomaz.grusovnik@pef.upr.si

 © 2022 Tomaž Grušovnik

Druga dvojna številka 54. letnika naše revije prinaša pester izbor filozofskih in psiholoških besedil, ki so odraz trenutnih raziskovalnih naporov v regiji. Filozofi tako razmišljajo o ontoloških temeljih potrošniške družbe, o filozofski poti akademika Tineta Hribarja ter o temeljih japonske estetike v njihovi navezavi na zen budizem. Psihologi se tokrat lotevajo perečih problematik priložnostnih spolnih odnosov ter vpliva pandemije covida-19 na otroke.

Zraven znanstvenih prispevkov branje tokratne številke znova bogatijo recenzija, poročilo s konference ter rubrika iz našega arhiva. Luka Trebežnik tako premišljuje o monografiji Lenarta Škofa, ki je izšla pri založbi Državne univerze v New Yorku, posvečena pa je ženskim figuram v filozofsko-kozmolško-religioznih tradicijah. Katja Utroša je v angleškem jeziku pripravila poročilo iz tretjega svetovnega kongresa logike in religije, ki je jeseni 2022 potekal v indijskem Varanasiju, Igor Černe pa nas znova zapelje petdeset let nazaj v jesensko-zimsko številko 4. letnika naše revije, ki je bila posvečena objavam referatov iz posvetovanja o motivaciji.

Dovolite mi, da se vam kot glavni in odgovorni urednik *Anthroposa* v sklepni številki 54. letnika revije še zahvalim za vašo podporo v tem prelomnem letu, ko se je naša revija v boju za obstanek korenito spremenila, saj smo prevetrili vse organe revije ter publikacijo prenesli tudi pod okrilje univerzitetne založbe Univerze na Primorskem, ki poslej bdi nad njenimi kakovostnimi edicijami. Te spremembe nenazadnje odseva tudi grafična podoba *Anthroposa*, ki je posodobljena že tretjič, a tokrat z ozirom na njen prvotni, izvorni dizajn. Naj le še napovem, da nas v prihajajočem 55. letniku revije čaka marsikaj zanimivega – predvideno je, da se v prvi številki pod okriljem gostujoče urednice dr. Nine Cvar piske in pisci posvetijo aktualni tematiki vojne, ki razdira evropsko skupnost, nakar bo jeseni sledil tematski blok pod taktirko Vesne Liponik, ki pripravlja nabor vsebin, vezanih na kritično animalistiko.

Filozofija
Philosophy

Ontological Foundations of the Consumer Society: Heidegger and Marcuse

Martina Volarević

Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Croatia
mzezelj@ffos.hr

Damir Sekulić

Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Croatia
dsekulic@ffos.hr

© 2022 Martina Volarević and Damir Sekulić

Abstract. This paper analyses the ontological foundations of the consumer society in Heidegger's thinking of positionality (Ge-stell), and compares that with Marcuse's exposition of the phenomenon of late capitalist society. The comparison shows a number of similarities: both attribute a totalitarian character to the mechanism of the consumer society, both believe such a society has a negative effect on man, and both find a solution in artistic experience. The presented analysis remains significant because it touches on contemporary ecological dilemmas.

Key Words: Martin Heidegger, Herbert Marcuse, consumer society, positionality, technology, productive apparatus, art

Ontološki temelji potrošniške družbe

Povzetek. Članek analizira ontološke temelje potrošniške družbe v Heideggrovem mišljenju razpoložljivosti (Ge-stell), ki ga primerja z Marcusejevo obravnavo pojava poznokapitalistične družbe. Primerjava pokaže več podobnosti: oba mehanizmu potrošniške družbe pripišeta totalitarni značaj, prepričana sta, da ima takšna družba slab vpliv na človeka, in poiščeta rešitev v umetniškem izkustvu. Pomen pričujoče analize je tudi v tem, da se dotakne sodobnih ekoloških dilem.

Ključne besede: Martin Heidegger, Herbert Marcuse, potrošniška družba, razpoložljivost, tehnika, proizvodna sredstva, umetnost

Introduction

The basic idea of the paper is an analysis of contemporary society understood as a contemporary technocratic affluent society. More precisely,

the paper aims to present its ontological foundations and their effects as they appear in contemporary society. Heidegger's thinking of positionality (*Ge-stell*) as the ontological foundation of contemporary consumer society is taken as the theoretical basis, which is followed by confronting Heidegger's interpretation with Marcuse's criticism of late capitalism. Since Marcuse was Heidegger's student, the paper will also investigate the extent to which Marcuse inherits Heidegger's thought process. Marcuse himself acknowledges Heidegger's influence only in his first work 'Contributions to a Phenomenology of Historical Materialism' (re-published in Marcuse 2005, 1–33), which for him was an unsuccessful attempt to connect existential philosophy and Marxism. Under the influence of ideological opposition, Marcuse abandons Heidegger's existential philosophy, considering it only apparently concrete. He maintains that the concreteness of the existential analytic of the Being of being-there (the Being of *Dasein*; *Da-sein*: there-being) dissipates in the secondary transcendental philosophy in which existentials are neutralised and become abstractions, e.g. being-there (*Dasein*) is socially and sexually neutral, death which is an inexorable fact becomes an unsurpassable possibility, and historicity is not tied to a concrete material and cultural situation (pp. 163–167). He considers the late preoccupation with the question of technology as a possible exception to Heidegger's work, but the hermetic nature of the text thwarts its understanding. What is grasped he criticises for fatalism, because the acting forces are understood as self-acting agents, 'forces in-themselves' removed from the context of power relations in which they are constituted and which give them their function.

The paper focuses on contact points between Heidegger's and Marcuse's expositions of the foundations, causes and consequences of contemporary technocratic consumer society, which is interesting to examine because Marcuse himself denies Heidegger's influence on his work after 1932 and does not declare a similarity between his one-dimensional society and Heidegger's inauthenticity of existence (Marcuse 2005, 172). Marcuse's analysis of late capitalist society fruitfully complements Heidegger's thinking of technology as it provides a multitude of examples. Concreteness and political commitment distance Marcuse's discursive style from the generality of traditional philosophical exposition.¹

¹ For more on the nuanced relationship between Heidegger and Marcuse, see e.g.: Abromeit and Cobb (2004, 7–8), Abromeit (2004, 131, 137–143), Kellner (2001, 2–4), Brujjić (1968, 240, 261), Kellner, Pierce, and Lewis (2011, 5–7, 16, 49, 67), Feenberg (2004, 73),

Heidegger's Thinking of Technology

Heidegger confronts two endpoints of the possibility of constructing that which presences: traditional manufacturing production based on the Greek ποιμσις and (modern) serial automated production. Traditional production is bringing-forth (*Vor-her-bringen*),² which brings being into presence, while contemporary production is challenging (*Herausfordern*), which is a deformation of traditional production – deformation, because its production method understands that which presences exclusively as raw materials that can be extracted and stockpiled, which obscures the possibility of accessing Being. The blurring of the access to Being occurs because man never accesses that which presences as being in its Being but considers it only from the perspective of exploitation.

Traditional bringing-forth is an aspect of caring in which being-there (*Dasein*) makes a work using ready-to-hand equipment. The work is exemplary ready-to-hand because it bears in itself not only the reference of its usability but also the reference to the equipment and materials used in its making. Bearing in itself the reference to the equipment and materials, the work gathers in itself the whole of equipment of its making. In making the work, man discloses nature in the form of natural products through the reference to materials; he is referred to the natural being

'Heidegger and Marcuse: A Dialogue in Letters' (1998, 263–264), Kellner (1998, 35), and Brayford (2021, 611–613).

² Heidegger associates the essence of technology with the ancient Greek term ποιμσις, bringing-forth, instead of τέχνη, often translated as technique or technology. Furthermore, he insists that τέχνη means neither art (if it is not setting Being into work) nor artisanal craft production but is exclusively related to allowing something to appear as that which presences. As such, τέχνη is primarily theoretical knowledge, not unlike ἐπιστήμη. Therefore, it is not a consequence of a mere observation of present-at-hand beings but means the exact opposite – going beyond the immediately given present-at-hand, undertaking the effort of reaching so that Being appears in the individuality of beings (Heidegger 1983, 168). Thus, for Heidegger, modern technology separates itself from the ancient Greek τέχνη, which is a mode of ἀλήθεια that allows beings to be seen. Ποιμσις (bringing-forth, *Vor-her-bringen*) is for Heidegger also a form of bringing beings into presence, but since it is related to practical craft production, it is more suitable for describing modern technology. The distinction becomes unclear if one compares the German translations of the ancient Greek terms 'bringing-forth' (*Vor-her-bringen*), which is the translation of ποιμσις, and τέχνη, which translates to 'produce' (*Hervorbringen*). Likewise unclear is the transition from the theoretical understanding of τέχνη to the assertion that τέχνη is concealed in building production, whether it is the traditional tectonic element of architecture or engineering construction (Heidegger 2000, 160). Cf. Riis (2018, 161–164).

that needs processing. In this way, nature in the form of natural products which become materials in the making penetrates into the surrounding world of the caring being-there (*Dasein*). The essence of the revealing function of being-there's (*Dasein*) caring about the work is its disclosure of innerworldly beings in their Being, brought together in the references of the work (Heidegger 1967, 70–72; 1979, 260–262). Heidegger considers the above definition of bringing-forth to be correct but insufficient because it does not penetrate into the essence of technology. To get closer to thinking of the essence of technology, producing should be thought beyond causality in the form of the referential structure of the in-order-to and the instrumentality of equipment. To approach the essence of technology, Heidegger interprets the making of a work on the basis of the ancient Greek term ἄτιον (which translates as *Verschuld*, responsibility or guilt), which carries the meaning of *that which is responsible for something else or that to which something else is indebted*. In accordance with such an interpretation, Aristotle's four causes are presented as four ways of responsibility. The equipment maker gathers three ways of responsibility: the aspect (*causa formalis*, εἶδος), the matter (*causa materialis*, ὕλη) and the end (*causa finalis*, τέλος) (Aristotle 2018, 192a–195b). These ways are responsible for the lying at hand (*Vorliegen*) of the presence (*Anwesen*) of that which presences because they bring the produced into its presence. It follows from the above that the complete arrival (*vollendete Ankunft*) is the principal characteristic of responsibility, which is therefore an active letting (*Ver-an-lassen*), what actively lets that which is not presencing into presence.³

Plato tells us what this bringing is in a sentence from the *Symposium* (205b): 'Every occasion for whatever passes over and goes forward into presencing from that which is not presencing is *poiesis*, is bringing-forth [*Her-vor-bringen*].' [Heidegger 1977b, 10]⁴

This kind of bringing-forth, ποιμσις (*Her-vor-bringen*) goes beyond artisanal handcraft manufacture and concerns all aspects of artistic production but also the bringing-forth of nature, φύσις.⁵ Φύσις is the most

³ Cf. Feenberg (2005, 33–36) and Ihde (2010, 42–50).

⁴ Was dieses Bringen ist, sagt uns Platon in einem Satz des »Symposion« (205 b): »Jede Veranlassung für das, was immer aus dem Nicht-Anwesenden über- und vorgeht in das Anwesen, ist ποιμσις, ist Her-vor-bringen« (Heidegger 2000, 12).

⁵ Cf. Young (2002, 40), Feenberg (2005, 6–8, 30–31), Batovanja (2007, 107), Ihde (2010, 33, 62), and Glazebrook (2000, 199–205).

original bringing-forth because it is self-emerging and has its cause in itself. Bringing-forth is only that making which is revealing (*Entbergen*), bringing the concealed forth into unconcealment ($\alpha\lambda\gamma\upsilon\sigma\iota\alpha$).⁶ It is revealing because it brings forth that which is not yet lying at hand and which becomes what it is made to be by gathering in advance its aspect, matter and end (Heidegger 2000, 16–21).

For Heidegger, the challenging of modern technology is also a form of revealing; however, revealing not directed towards positioning a new lying at hand but towards the unlocking, distributing and storing of energy.⁷ It challenges natural energy into positioning (*Stellen*) which extracts it by revealing and requisitioning (*bestellend*). In its challenging extraction, the positioning is regulation (*Steuerung*) and securement (*Sicherung*) that would secure the greatest possible efficiency. What is available for future use is accumulated in the standing-reserve (*Bestand*).⁸ Since what is usable is stored in it, the standing-reserve is causally motivated, directed towards predicting and conquering predetermined consequences, which are used to secure further consequences. Positioned in the standing-reserve are pieces (*Bestand-Stück*) of the same, which need to be distinguished from parts: parts make up a whole, e.g. equipment which makes up the whole of equipment in the traditional bringing-forth of a work, while pieces are isolated because they do not complement each other but rather multiply sameness. Interchangeable and equivalent pieces make up the inventory of the standing-reserve, each of which is waiting for an opportunity to be used. The equivalence of pieces in the standing-reserve leads to the disappearance of distance, because if everything is of equal value, there is no longer a need to distinguish between what is near and what is distant (Heidegger 1994, 26, 36–37). The mode of Being of pieces is interchangeability, in the sense of discarding each being after a single use in order to replace it with a seemingly improved

⁶ Cf. Pejović (1959, 160), Pejović (1979, 155), Feenberg (2005, 40–43), and Batovanja (2007, 107). For more on $\phi\upsilon\sigma\iota\varsigma$ as ‘truth,’ see Glazebrook (2000, 165–179). Also see Riis (2018, 32–41).

⁷ See Young (2002, 38, 49–52), Holden (2009, 2–3), Feenberg (2005, 12, 72–73, 130–135), Batovanja (2007, 112), and Dreyfus and Wrathall (2005, 13).

⁸ Cf. Guigon (1993, 20), Achterhuis (2001, 7), and Batovanja (2007, 109). About this problem, see also: Richardson (2012, 331–335), Dreyfus (1993, 305), Young (2002, 46), Borgmann (2005, 429), Holden (2009, 4), Feenberg (2005, 2, 21–22, 38–40), Dreyfus and Wrathall (2002, xiii), Dreyfus (2002, 167), Riis (2018, 23–32), and Brayford (2021, 610–611).

one. One cannot talk about the constancy of objects⁹ because inventory pieces of the standing-reserve only have the constancy of availability – they are stored in the standing-reserve until included in the circulation of the requisitioning of the orderable. The consequence of such consumer behaviour is the atrophy of tradition because the *perpetuum mobile* of substitutability (*Ersetzbarkeit*) terminates the subsistence of that which is worth preserving. The absence of that which is valuable enough to pass on to the next generations leads to the disappearance of any tradition because the old is equated with the obsolete (Heidegger 1986, 366–370).

Even in the phenomenon of fashion, what is essential is no longer *embellishment* and *adornment* (fashion as embellishment has thus become just as anachronistic as mending), but instead the replaceability of models from season to season. [Heidegger 2012b, 62]¹⁰

Pieces accumulated in the standing-reserve defy traditional modes of representing or producing (*Herstellen*). The essential difference is that what is stored in the standing-reserve is forced into requisitioning, while what is represented in producing freely, concernfully approaches. The challenging of modern technology replaces the epoch of objectness, dominant at the beginning of the Modern Age, with the epoch of orderability. Through planning oriented towards exploitation, modern technology transforms objectness into standing-reserve in which it secures beings needed in the future. The requisitioning of the orderable reduces the relation to beings to the consumption of the inventory of the standing-reserve, the consequence of which is the disappearance of the objectness of objects. Hence, today there are no more objects but only beings ready to be consumed (*Verbrauchen*). Contemporary man does not understand innerworldly beings in their Being, nor in the Modern Age conceptual oppositeness of objects; for him, the totality of the subsisting is a commodity available for everyday consumption.¹¹

Yet an airliner that stands on the runway is surely an object. Certainly. We can represent the machine so. But then it conceals itself as to what and how it is. Revealed, it stands on the taxi strip only as

⁹ Heidegger uses two terms – *Gegenstand* and *Objekt* – that are properly translated into English as ‘object’. In this chapter, ‘object’ refers to the term *Gegenstand*.

¹⁰ Sogar im Phänomen der Mode sind nicht mehr *Putz* und *Zier* wesentlich (daher ist die Mode als *Putz* ebenso unzeitgemäß geworden wie die *Ausbesserung*), sondern von Saison zu Saison die *Ersetzbarkeit* der Modelle (Heidegger 1986, 369).

¹¹ In this context cf. Dahlstrom (2018, 47–51), Wrathall (2018, 16–22) and Resta (2021, 16–19).

standing-reserve, inasmuch as it is ordered to ensure the possibility of transportation. [Heidegger 1977b, 17]¹²

Requisitioning (*Bestellen*) positions and draws in pieces of the standing-reserve; they stand in it to be able to engage and participate in further requisitioning. The positioning of requisitioning is a challenging-forth that forces that which presences into a self-positioning which conscripts (*Gestellung*) it. Everything positioned is only available for future use and waits in the standing-reserve for its requisitioning. Thus, conscription anticipates future requisitioning, and accordingly plans and exploits individual positionings. The chain of orderability is a circulation of the positioned which only takes its place in the sequence of effects of requisitioning. It follows from the above that orderability does not create anything that would have independent constancy like an artisanal hand-craft product; rather, the continuity of orderability is the only constancy of requisitioning. The order positions that which presences as constant, and this constant has the constancy of the pieces in the standing-reserve available for further orderability. As such, requisitioning has a universal character and tends to position the whole of what presences as standing-reserve. In its orders, it gathers all types of positionings and possibilities of linking individual positionings in the circulation of chains of orderability. Requisitioning also sucks in nature, which is no longer a limit to technology but a fundamental piece of the inventory of the standing-reserve, and as such has a certain constancy (Heidegger 1994, 28–32).

Positionality (*Ge-stell*) requisitions everything positioned in the standing-reserve as pieces of its inventory. It stands at the foundation of every requisitioning and thus determines the way in which every thing that presences, whether overtly or covertly, presences as a piece of standing-reserve. It is a self-gathering collection (*Versammlung*) of positioning from which all that is ordered receives its essence out of the standing-reserve. This means that the circulation of requisitioning is appropriated (*ereignen*) in positionality, and it is responsible for the presence of all which presences being understood as standing-reserve. Positionality constantly pulls that which can be ordered into the circulation or requi-

¹² Aber ein Verkehrsflugzeug, das auf der Startbahn steht, ist doch ein Gegenstand. Gewiß. Wir können die Maschine so vorstellen. Aber dann verbirgt sie sich in dem, was und wie sie ist. Entborgen steht sie auf der Rollbahn nur als Bestand, insofern sie bestellt ist, die Möglichkeit des Transports sicherzustellen (Heidegger 2000, 17).

sitioning and assigns it to standing-reserve.¹³ That is why, for Heidegger, positionality is plundering (*Gerafft*), in its positioning reaping all which presences into requisitioning; it is the gathering of reaping (*Raffen*). The positioning of positionality in requisitioning is the gathering of self-circulating impulse (*Trieb*).¹⁴ The essence of positionality is the plundering drive (*Getrieb*) that drives the continuous orderability of the whole of standing-reserve through self-circulation. The plundering of positionality amasses into the drive of the machine drive which imposes upon the whole of standing-reserve to persist only through the machine. The essence of the machine is determined from positionality because it positions and challenges forth the circulation of the machine on the basis of the circulation of drive that constitutes the essence of positionality. Positionality thus determined is the essence of technology, and it is responsible for the emergence of machines that produce energy. Therefore, positionality is responsible for the emergence of the first industrial revolution, which extracts energy from solid fuels for the steam engine, and the second, which uses electricity. Through the machine drive, positionality by ordering establishes a completely new type and regime of positioning, which has nothing in common with the tools and self-propelled mechanisms of traditional bringing-forth. The essential difference between manufactural powered tools and the machine is that the products of the machine are ready for a further conducting along and are not produced to subsist and be used (Heidegger 1994, 33–35).

Within the reign of positionality, man is challenged forth to participate in requisitioning; he is the executer (*Angestellte*) of requisitioning. In other words, the revealing of requisitioning can only happen if man is challenged to unlock natural energy. He is attributed to positionality and does not differ essentially from the other available pieces of the standing-

¹³ Cf. Pejović (1959, 161), Dreyfus (1993, 305–306), Young (2002, 37, 44–45), Godzinski (2005, [3]–[5]), Dreyfus and Wrathall (2002, xiii), Richardson (2012, 326–329), Guigon (1993, 20), Glazebrook (2000, 240–247), and Riis (2018, 11–22). See also: Davis (2018, 139–141) and Sommer (2021, 24–29).

¹⁴ By using the terms impulse (*Trieb*), drive (*Getrieb*) and instinct (*Instinkt*) in the analysis of positionality, Heidegger tries to emphasise the automatism of action and the human inability to control it. Positionality drives humans to certain actions, and its commanding power can be equated with the inevitability of the impulsivity of the instinctual. Man is thus deprived of freedom of will and subordinated to his animal nature. He is *animal rationale* in full sense, because in his actions he is guided by a hypertrophied calculating reason that tries to calculate the whole of the subsisting (Heidegger 2000, 82–83).

reserve's inventory. Man becomes human material imposed upon for the purpose of orderability, and so he belongs to the standing-reserve more originally than any other material. Although man is reduced to the order of the standing-reserve, and thus no more than human material equally subjugated to positionality, he imagines himself as the master of Earth (Heidegger 1994, 30).¹⁵

Man is influenced by the opinion that the whole world is his work, the result of his careful planning, mathematical calculation,¹⁶ automation and storing in the standing-reserve.¹⁷ Planning drives him to take a

¹⁵ Heidegger considers the philosophical origin for the Modern Age positioning of man as the ruler of nature in the text 'The Age of the World Picture.' He believes that the Cartesian positioning of man as the one who represents is at the basis of the positioning man as the master of Earth. For modern metaphysics, man is the measure of the Being of being because the Being of being is equated with representedness (Heidegger 1977a, 124–130). Heidegger returns to the definition of man as the representer in the text 'Why Poets?,' where he elaborates the idea that the Modern Age positions man as the representer before the world and thereby excludes him from the world. As the representer, man becomes the one to whom the entirety of the world is given as representation in consciousness. Two possibilities of representation are available to him: either it is a theoretical representation that ends with the representedness of being in consciousness, or it is a producing representation that produces the object from the represented. Heidegger labels the man who produces objects based on representations as the asserting producer (*durchsetzende Hersteller*) because he changes what is found subsisting in order to adapt it to his needs (pp. 388–394). In both texts, man is defined as superior to the whole of nature, which he exploits to the limit and which is completely subordinated to the command of his will. Cf. Glazebrook (2000, 112–117) and Brayford (2021, 610–611).

¹⁶ The demand for calculability dominant in technology also affects human natural language. Language takes the form of a formalised language which directs man to the technological-calculating. Under the influence of such language, speech is information which safeguards its procedure by means of information theories. Man gradually abandons natural language, understood by information theory as a lack of formalisation (Heidegger 1985, 251).

¹⁷ Heidegger elaborates man's delusion of being the ruler, and not the subject of positionality in the course of his university lectures *What is Called Thinking?* Positionality as the essence of technology rules man behind the scenes and its rule remains unfathomable to him. It is not unfathomable only to the man who is involved in the production process in one way or another. The essence of technology was likewise unfathomable to the thinking of previous generations of philosophers and the majority of the contemporary ones who are not able to learn to think. Even though their philosophies touch on the economic, political, social and moral aspects of technology and machine production, Hegel, and especially Marx, were not able to reach its essence. The reason for this is that, in their thinking, they had to move in the shadow of the essential nature of technology and did not achieve the freedom to grasp and adequately think this nature through. Since they are all philosophers of the metaphysical forgetting of Being (whether historical or con-

stand and become either the servant or the master of his plan. As soon as he accepts the world as his work, which takes shape according to his plan, he is no longer able to hear the claim of Being (Heidegger 2006, 42–43). That which presences is given to man only as the object of his calculations and orderability, and he does not reach the open of the unconcealment of the Being of being. The obstructed way into the open turns man away from the pure relation of Being, which is why he parts from the open. Positionality positions the essence of that which presences beyond its essential origin, beyond ἀλήθεια, and whether that which presences is given as unconcealment in relation to other which is concealed ceases to be important. Therefore, as the essence of Being it transposes Being outside the truth of its essence, so, in positionality, Being, ousted from the truth of its essence, is reduced to standing-reserve. The ousting of Being from the truth of its essence is the danger, because Being has banished itself by forgetting its essence (Heidegger 1994, 54–55).

Positionality is not the danger because it is the essence of technology and because threatening and dangerous effects can arise from technology. The danger is positionality, not as technology, but rather as beyng. What essences of danger is beyng¹⁸ itself insofar as it pursues the truth of its essence with the forgetting of this essence. [Heidegger 2012a, 59]¹⁹

Positionality is the extreme danger because in it man cannot reach the unconcealment of the Being of being. Within positionality, man is only a follower of positionality's commands, one of the pieces of the standing-reserve, which endangers the human essence. Man has become an obeyer

temporary), they lacked the fertile land for the thinking that Being provides (Heidegger 2002a, 20–27). Cf. Glazebrook (2000, 240–247).

¹⁸ Heidegger introduces the term Beyng (*Seyn*) to emphasise the need to distinguish the historical Being and Being in itself. The historical Being encompasses all historical embodiments of attempts to think Being. The beginning of the original appropriation of Being and man to each other happened in pre-Socratic thought, and occasionally the possibility of its continuation opens up in history. The possibilities of continuation are mostly missed because the history of philosophy is dominated by a metaphysical understanding of Being that suppresses the possibility of continuation of the original appropriation (Heidegger 2005, 16–20).

¹⁹ Das Ge-Stell ist nicht deshalb die Gefahr, weil es das Wesen der Technik ist und weil von der Technik bedrohliche und gefährliche Wirkungen ausgehen können. Die Gefahr ist das Ge-Stell nicht als Technik, sondern als das Seyn. Das Wesende der Gefahr ist das Seyn selbst, insofern es der Wahrheit seines Wesens mit der Vergessenheit dieses Wesens nachstellt (Heidegger 1994, 62).

of positionality's orderability and thereby lost his freedom and dignity. The unconcealment of the concealed has always by appeal (*Zuspruch*) driven man to revealing. Man is by appeal determined in his essence by destining (*Geschick*) which sends (*schicken*) him towards revealing. Man is free to decide whether he will respond to the appeal and listen to the nearness of unconcealment, or turn a deaf ear and contradict it. If man ignores the appeal and his destining, the Being of being is given to him only as the representedness of representation, which in contemporaneity takes the form of the requisitioning of the orderable of the standing-reserve. When man listens and responds, he freely moves toward the realm of appeal, in which the unconcealment of the Being of being dawns on him. In this way, he is freed from sinking into the requisitioning of the orderable of positionality and becomes free for a more original revealing. From such a more original revealing he perceives an alternative possibility of determining his own essence. He can be the one who in freedom ponders the concealing disclosing, and with such thinking is able to bring in the saving power in the midst of the danger. In the more original thinking, man reveals the saving power because he is able to perceive the highest dignity of his essence. Man perceives he ought to allow himself to be claimed (*Anspruch*) for bringing into nearness the unconcealment of the concealed (Heidegger 2000, 26–30, 32–34).²⁰

*But where danger is, grows
The saving power also.*

Let us think carefully about these words of Hölderlin.²¹ [...] But the

²⁰ With regards to this passage, cf. Young (2002, 50–55), Borgmann (2005, 429), Mitcham (1994, 53), Holden (2009, 4–5), Feenberg (2005, 14–15, 21–22, 135–140), and Batovanja (2007, 111–113). See also: Richardson (2012, 23, 324, 337–341, 350–358), Dreyfus (1993, 310), Dreyfus (2002, 171), Turnbull (2009, 12), Brockelman (2008, 38–44), and Campbell (2011, 11–17).

²¹ In his work, Heidegger extensively interprets Hölderlin's poetry. He devoted a monograph to the analysis of Hölderlin's poetry entitled *Elucidations of Hölderlin's Poetry* (Heidegger 1981) and taught for three semesters on Hölderlin's hymns: 'Germania' and 'The Rhine' in 1934 (Heidegger 1999), 'Remembrance' in 1941 (Heidegger 1992) and 'The Ister' in 1942 (Heidegger 1993). His interpretation often develops into forming his own terminology based on Hölderlin's poetry, e.g. the terms of the holy, earth, sky, mortal, divine language and poetry. This is in accordance with Heidegger's position that poetry provides a precursor to thinking coming close to Being. The interpretation of Hölderlin is significant for the consideration of Heidegger's concept of technology because it gives an insight into the flip side of the world of technology. Namely, it is precisely the terminology that Heidegger abstracts from Hölderlin's poetry that provides a guideline for abandoning the

verb 'to save' says more. 'To save' is to fetch something home into its essence, in order to bring the essence for the first time into its genuine appearing. [Heidegger 1977b, 28]²²

In the work of art, being comes forth into unconcealment, which is possible only because (in the work) being opens up in its Being. Unconcealment is directed toward the work of art as a privileged kind of being that provides a prominent possibility of setting truth.²³ The work of art is best suited for setting truth into the open because it is inimitably unique. Its bringing-forth brings into presence being that was not before nor will be ever again. The setting of unconcealment in the work of art discloses being in its Being and brings forth the unconcealment of being as a whole. The unconcealment of the whole of being opens up the approach to the self-secluding Being. In the work of art, the beautiful is the happening through which the unconcealment of an individual being gives the unconcealment of being as a whole, in which the self-concealing Being is illuminated (Heidegger 1977a, 41–49).

Truth happens in van Gogh's painting. That does not mean that something present is correctly portrayed; it means, rather, that in the manifestation of the equipmental being of the shoe-equipment, that which is as a whole – world and earth in their counterplay – achieves unconcealment. [Heidegger 2002b, 32]²⁴

The createdness does not exhaust the reality of the work because the fullness of the reality of the work is realised only by preserving the work.

calculating-planning requisitioning of pieces of the standing-reserve. Unfortunately, the extensiveness of the material makes it impossible to present in this paper how Hölderlin's poetry offers an alternative to the world of technology.

²² »Wo aber Gefahr ist, wächst Das Rettende auch.« Bedenken wir das Wort Hölderlins sorgsam. [...] Aber »retten« sagt mehr. »Retten« ist: einholen ins Wesen, um so das Wesen erst zu seinem eigentlichen Scheinen zu bringen (Heidegger 2000, 29).

²³ It is necessary to highlight Heidegger's insistence on the definition of truth as 'unconcealment' (ἀληθύνειν) and the terminological preference for the latter. Namely, in order to clearly terminologically separate the traditionally dominant definition of truth as correctness (*Richtigkeit*), which consists in the accordance of a statement with a matter, and truth as the givenness of beings in the unconcealment of their Being, truth thought as unconcealment Heidegger most often addresses as unconcealment (Heidegger 1988, 1–9).

²⁴ Im Gemälde van Goghs geschieht die Wahrheit. Das meint nicht, hier werde etwas Vorhandenes richtig abgemalt, sondern im Offenbarwerden des Zeugseins des Schuhzeuges gelangt das Seiende im Ganzen, Welt und Erde in ihrem Widerspiel, in die Unverborgenheit (Heidegger 1977a, 43).

Man is the one to whom the work is entrusted for preservation, and only to him is the unconcealment – laid down in the character of the work – opened up in the work. In order to be able to grasp the unconcealment of being in the work, man has to step out of his everyday actions. He is helped by the particular nature of the work; it is a special kind of the produced that cannot be equated with ready-to-hand beings because it does not contain references for use. The astonishment provided by the work of art secures restraint from usual actions, which is a preparatory step for inabiding (*Innesteher*) in the openness of being. Preserving the work is inabiding in the openness of being which happens in the work. The work needs man because only he is able to grasp the unconcealment of being in its Being in the work, which leads to the self-secluding Being. The preserver of the work is only the man disposed to ecstatic self-involvement (*Sich-einlassen*) in the unconcealment of being. He has disclosedness (*Ent-schlossenheit*) at his disposal to move out of his captivity (*Befangenheit*) by being to the openness of Being. With his disclosedness, he exposes himself to the openness of beings placed in the work. His preservation of the work is the knowledge of wanting to abide in the truth of the work. The preserver tends to share his knowledge with others so they, too, would be drawn into belonging to the truth that happens in the work (Heidegger 1977a, 50–56).²⁵

If, however, a work does not – or does not immediately – find preservers who respond to the truth happening in the work, that does not mean that a work can be a work without preservers. If it is in other respects a work, it always remains tied to preservers [...]. [Heidegger 2002b, 41]²⁶

Poetry (*Dichtung*) encompasses the variety of artistic creations in turning away from everydayness. Such bracketing of the ‘at first and most often’ makes the usual present-at-hand and ready-to-hand beings non-beings. It creates a place of radical otherness in the midst of being which enables the advent of truth in the work because it facilitates access to the

²⁵ On this subject, see e.g.: Godzinski (2005, 7), Dreyfus and Wrathall (2005, 12), Dreyfus (2002, 171), Batovanja (2007, 112), Borgmann (2005, 424, 429), Dreyfus and Wrathall (2002, xii), and Riis (2018, 100–112).

²⁶ Wenn aber ein Werk die Bewahrenden nicht findet, nicht unmittelbar so findet, daß sie der im Werk geschehenden Wahrheit entsprechen, dann heißt dies keineswegs, das Werk sei auch Werk ohne die Bewahrenden. Es bleibt immer, wenn anders es ein Werk ist, auf die Bewahrenden bezogen [...] (Heidegger 1977a, 54).

unconcealment of being. Radical otherness is the opposite of everydayness, which has lost the power to disclose the truth of being and thus preserve Being.²⁷

Because it is the setting truth into the work, poetry is the most optimistic possibility of leaving the world of technology, in which the danger of the forgetfulness of Being reigns more expressly than ever before. The danger is at its highest level in the age of technology because man does not grasp beings as beings but always only disposes of them as pieces of the standing-reserve. Since the nearness of Being is attained by way of unconcealment of being, more precisely, unconcealment of Being of individual beings, if man lacks the relationship with beings, he is left without the possibility of accessing Being. In the age of technology, art, insofar as it is the setting the unconcealment of being into the work, is an oasis giving hope that man can be the one he needs to be – the listener of Being.²⁸

Marcuse: The Aporias of Advanced Industrial Society

Marcuse detects the foundation of the productive apparatus of advanced capitalism in ideology. The productive apparatus is the last stage of the realisation of the historical project of organisation and transformation of nature as the material of subjugation. This means that natural science projects nature in accordance with the needs of the productive apparatus, which equates nature with natural resources as the material of mastery and organisation. Since science retains its truth regardless of its technological application, and the machine is indifferent to its social use, society turns out to be responsible for the scientific-technological transformation of nature and the establishment of the scientific-technological totality of the historical world. In other words, neutral science projects a mere form that can be diverted to an arbitrary goal. Although essentially neutral, science does not take place in an ideological vacuum, and always provides explanations and calculations from a certain position in the world. In late capitalism, technology appears as a form of social control and domination that subjects science to the instrumentality of method. The application of natural science to optimise the productive process is a consequence of

²⁷ Cf. Riis (2018, 112–114) and Tan (2022, 15–17).

²⁸ For more on Heidegger's relationship to art, see e.g.: Pejović (1979, 156), Dreyfus and Wrathall (2002, xiv), Pejović (1959, 167–168), Richardson (2012, 354), Guigon (1993, 24–25), Borgmann (2005, 425, 429), Turnbull (2009, 26), Dreyfus and Wrathall (2005, 14), Mitcham (1994, 52), Dreyfus (2002, 168), and Tan (2022, 29–31, 58–62).

the social mode of production, which means the exploitation of nature and man is man's work, '[t]he technological *a priori* is a political *a priori*' (Marcuse 2007a, 157).

In order to emphasise the totalitarianism of the scientific-technological system, Marcuse uses the word 'technicity' that denotes the networking of a system of instrumentality, which depends on another system, a system of expediency of ends. The machine, the instrument, exists only within a technological totality, only as an element of technicity. As such, technicity should be distinguished from technology (Fr. *technique*), which denotes an individual activity or a certain sociohistorical form. In his exposition, Marcuse equates technicity with Heidegger's definition of the worldhood of the world in the sense of the disclosedness of the referential whole that connects equipment into a closed referential whole. The ontical non-thematic nature of the referential whole and the ultimate end of human well-being (Heidegger 1967, 64–66) is understood by Marcuse as the precedence of the project of an instrumental world to the creation of technologies which serve as instruments of the ensemble of technicity. He believes that the conceptual grasping of the technical ensemble should precede acting upon it, because only the transcendental grasping of the existential character of technicity discloses ultimate technological ends repressed by the social development of the technology of industrial society (Marcuse 2011, 136–137).

The productive apparatus shows a totalitarian character manifested in its tendency not to stop at the exploitation of nature but to proceed to the exploitation of the totality of society. Namely, the productive apparatus has outgrown the referentially interconnected ensemble of tools and instruments that can be separated at will, and has become a system of universal domination which determines in advance the final product, the tools used, the operations serving it and – together with them – the necessary occupations and skills. The absolute nature of the apparatus does not stop at determining the entirety of the productive process but also aims at determining the aspirations, attitudes and needs of the individual (Marcuse 2007a, 150–162).²⁹

The productive apparatus has the ability to influence the needs of individuals because human needs are historically conditioned. Only the basic animal needs of individual self-preservation and species reproduction are necessary, while all other human needs depend on the historical mo-

²⁹ Cf. Kellner, Pierce, and Lewis (2011, 57, 68–72).

ment. Historical conditioning means that throughout history, in accordance with the progress of civilisation, man constantly adds new needs to his survival. Man is in need of all the produced objects he has integrated into his survival, and he cannot do without them until he replaces them with their more advanced versions. A dependence on the newly produced object is established through use, while historical productivity does not make needs any less real and the necessity to satisfy them creates an equal compulsion on the individual. The flexibility of man's drive-apparatus, in which it is always possible to incorporate new needs, opens up space for manipulation, so ultimately social institutions and interest groups determine what will become a human need. Marcuse points out that it is incredibly important to be able to detect the false needs that perpetuate toil without their satisfaction raising the quality of human existence. The gratification that comes from satisfying them is not diminished by the fact that they are false needs. Therein lies the reason for their persistence, because man easily identifies with them and finds fulfilment in them. It is particularly problematic to determine who is meritorious to be the authority for assessing the legitimacy of needs, because only the requirement to satisfy vital needs is irreducible, while all other needs are historically conditioned (Marcuse 2007a, 5–10).³⁰

Free choice among a wide variety of goods and services does not signify freedom if these goods and services sustain social controls over a life of toil and fear—that is, if they sustain alienation. [Marcuse 2007a, 10]

Social control based on new needs is extremely efficient, and the survival of the existing situation depends on the uninterrupted continuation of production and consumption. In order to achieve the continuity of consumption, society has to systematically manipulate the human psyche; in its unconscious as well as its conscious dimensions. Advertising propaganda binds the merchandise the individual buys, the services he enjoys and the status symbols he carries to instinctual gratification (Marcuse 2009, 190–191). With its productivity, the system transforms the human surrounding world into a world filled with produced objects. Man identifies himself with the objects of satisfaction of new needs, and they thus become an extension of his mind and body. The filling of the

³⁰ More on this issue in e.g., Kellner, Pierce, and Lewis (2011, 67) and Brayford (2021, 612–614).

world with objects created for the sole purpose of providing man with a more comfortable existence eliminates any opposition to the existing system. Although man's existence in such a society is pleasant, he is not free. Marcuse calls the unfreedom in advanced capitalist society 'democratic unfreedom.' Democratic unfreedom is a comfortable unfreedom in which man does not suffer the discomfort of the denied satisfaction. Unfreedom instead manifests itself in the restraint of his individuality. Propaganda that imposes new needs leads to the identification of man with the consumption of objects of satisfaction, and he ultimately builds an image of himself through the consumption of products, products that become symbols of a certain identity. Unfreedom in the sense of subordination to the productive apparatus is perpetuated by comfort. If the system works for the general welfare, raising the quality of life of all social groups and interests, any resistance is irrational. A high quality of life indicates that non-conformism is useless because its consequence can only be a lowering standard of living and usurpation of the smooth functioning of the system. In this way, advanced capitalist society rationalises man's unfreedom as enslavement in the productive apparatus (Marcuse 2007a, 3–20).³¹

For in reality, neither the utilization of administrative rather than physical controls (hunger, personal dependence, force), nor the change in the character of heavy work, nor the assimilation of occupational classes, nor the equalization in the sphere of consumption compensate for the fact that the decisions over life and death, over personal and national security are made at places over which the individuals have no control. The slaves of developed industrial civilization are sublimated slaves, but they are slaves [...]. [Marcuse 2007a, 35–36]

Under the influence of Freud, Marcuse forms the performance principle, which he considers to be the historical version of the reality principle dominant in late capitalist society. Freud himself considers the pleasure principle as the discretion of the psychic apparatus to avoid pain and ensure pleasure, thus removing increased tension. The reality principle is the adaptation of the pleasure principle to the social context, because the pleasure principle itself does not tolerate delay of gratification and is therefore socially unacceptable. Unlike the pleasure principle, the

³¹ Cf. Kellner, Pierce, and Lewis (2011, 43, 62, 74) and Brujić (1968, 255–256).

reality principle achieves pleasure in a socially acceptable way by purposefully changing reality in accordance with the satisfaction of needs. Marcuse believes that in Freud's metapsychology, the transition to the reality principle is necessary due to the scarcity of means of satisfaction. Needs can only be satisfied with constant renunciation in toil, and therefore drives must be suspended by repression. Likewise, Marcuse believes that the scarcity of means is not a biological determinant but a consequence of political manipulation. The ruling institutions require excessive repression to maintain their dominance. Surplus-repression in late capitalist society is so extensive that it changes the very reality principle into the performance principle. Under the influence of the performance principle, Marcuse wants to emphasise, society stratifies according to the rival economic performances of its members (Marcuse 1955, 35–50).

Unlike contemporary consumer society, traditional society requires repression which leads to sublimation due to the polymorphism of libido. The polymorphism of libido is Freud's concept (Freud 1968, 89–91) by which he claims that at the beginning of human life, the whole body is an erogenous zone (the so-called polymorphous perversity), and that other erogenous zones (oral, anal and genital) separate during life. This possibility of substituting erogenous zones is a condition for man to find sexual satisfaction beyond bodily discharge. Sublimation (Freud 1955, 457) opens the way for man to satisfy his sexual drive in a socially useful way, in the form of artistic or intellectual production. Freud himself believes that society exploits man's possibility of sublimation, needlessly narrowing the patterns of socially acceptable sexual gratification and thus ensuring a sufficient amount of energy for building society. In *Eros and Civilization*, Marcuse still agrees with Freud and discusses the socially conditioned surplus-repression that needs to be gradually overcome (Marcuse 1955, 20, 37–40, 87–88). He abandons this view by introducing the concept of repressive institutionalised desublimation, which expresses the socially motivated increase in sexual freedom; 'sexuality turns into a vehicle for the bestsellers of oppression' (Marcuse 2007a, 81). The liberation of sexuality in socially useful forms is the basis for the alignment of individual satisfaction and social goals (pp. 75–85).

The reflex of reducing sublimation in late capitalist society is the conversion of higher into popular culture. The transformation takes place under the pretext of eliminating the traditional elitism of higher culture and increasing satisfaction. According to Marcuse, the availability of the artistic, which is included in everyday life as a decorative aspect of goods,

has a number of negative consequences for society. Widely available reproductions of works of art are so often encountered that seeing them has become completely automated, thus erasing the effect of amazement that leads the individual to questioning reality. Works of art should criticise and refute reality with their negative power, but the availability of art as a commodity disperses that power. In contrast to the consumer society, the fundamental function of art in traditional society was to transcend reality and depict possible worlds that provide an alternative to reality. The work of art provided a fulfilment of illusory fantasies in a form that did not pretend to be realised. Despite this, art creates a tension between possibility and reality because in the artistic form real circumstances are disclosed in their truth. Through building fictitious possible worlds, the disclosed artistic truth discloses the shortcomings of reality, and therefore artistic images carry in themselves the power of the negative that refutes the existing order (Marcuse 2007a, 57–69).

The presented mechanisms of the functioning of late capitalist society³² result in the emergence of a one-dimensional society. One-dimensionality manifests itself in the disappearance of the transcendent second dimension of unrealised possibilities. This is due to the system that eliminates all alternatives, the realisation of which requires a radical overturn of the existing. The political creators of one-dimensionality manipulate the members of society whom they have convinced that they live in ‘the best of all possible worlds’ (Voltaire 2006, 14–15, 22, 87–88) and that there is no need to overcome it. Efficient productive-economic coordination prevents the establishment of a significant opposition to the whole in advanced industrial society (Marcuse 2007a, 5–13).³³

³² In contrast to the man of the one-dimensional welfare society, the Modern Age individual, a member of the middle class established by the civil revolutions in the sixteenth and seventeenth centuries, agrees with a fundamentally different worldview and value system. He is the arbiter of his own standards and values, setting himself up as the measure of all things. The Modern Age citizen rejects external authorities because he believes that with his mind, as a rational being, he is capable of independently determining the values and moral laws to which he agrees. He had to break through the traditional Christian system of ideas and values and question the values he agrees to on the basis of his free ‘common sense.’ His questioning creates a permanent opposition in society and thus realises the two-dimensionality of society. Liberalist society is considered the most suitable for such new individualistic rationality. The fundamental task of society is to enable him to act in accordance with the newly acquired freedom of thought and to remove the restrictions on his reasonable actions (Marcuse 2004, 40–46).

³³ The problem of one-dimensionality in Marcuse is also discussed in e.g.: Marcuse (2011,

The incessant dynamic of technical progress has become permeated with political content, and the Logos of technics has been made into the Logos of continued servitude. [Marcuse 2007a, 163]

Although one cannot dispute the achievements of advanced society to reproduce and protect human life by organising man's struggle with nature and other men, such a society should be overcome. The continuous quantitative progress through which productive possibilities outgrew the system created a qualitative change. Marcuse declares a society that insists on continuing work when it has become an 'unnecessary necessity' as a sick society, because its fundamental institutions and structures do not allow the use of available material and intellectual resources for the most effective development and satisfaction of individual needs (Marcuse 2009, 188–189). Rationality is at the same time political irrationality because although it is rational to maintain a system of high productivity, such stabilisation by productivity is irrational when it becomes destructive to the free development of human needs and abilities.³⁴ When the automation of production frees man from the necessity of work by reducing work to marginal time, the need for the survival of advanced industrial society vanishes. Automation liberates individual energy to fill time with activities free from the necessity of work to satisfy needs. Over time, the discrepancy between the productive capabilities of the automated system of production and the political insistence on oppression would become apparent, which would call into question maintaining the repression of the consumer society. Therein lies the foundation for a new human freedom, one that cannot be defined in traditional terms because it includes entirely new liberties which can only be expressed negatively in traditional vocabulary: economically, as freedom from the daily struggle for existence; politically, as liberation from controlling policies; intellectually, as restoration of individual thought that is absorbed into mass communication and imposed views (Marcuse 2007a, 6–10).

Marcuse uses the concept of the dialectic of liberation to denote liberation from any bad, false system. It is necessary to demand the realisation of the transcendent project if it is in accordance with real possibilities and if it provides a superior perspective for existence. In the affluent so-

132–135), Marcuse (1955, 4), Kellner (1998, 5), Schutzbach (2022, 53–56), Feenberg (2005, x–xi, 17, 85–86), and Aronson (2014).

³⁴ Cf. Kellner, Pierce, and Lewis (2011, 37–38), Feenberg (2004, 74), Gandesha (2004, 196), and Brayford (2021, 611–612).

ciety, the problem is that even though the material basis for qualitative change exists, the subjective need is lacking. Change can only occur if a self-consciousness that transcends the existing conditions by converting the behaviour of man emerges in the unfree society. Marcuse detects the problem in a 'second nature' of man, produced by capitalism and the consumer economy, which binds man to the commodity form – possessing, consuming, renewing, buying, selling – and which has in a sense become a 'biological' need. Thus, the 'second nature' resists any revolutionary or qualitative change and abandoning dependence on the market and becomes the bearer of 'the counterrevolution'³⁵ anchored in the instinctual structure' (Marcuse 1969, 11).³⁶

The repressed instinctual impulse which he refers to is morality as a prerequisite for solidarity, humanity, will and faith. By establishing morality as the foundation, a new temperament and consciousness emerges which is guided by the drive for liberation and which is capable of exposing the ideological manipulation of the affluent society. The liberating forces within the existing society would retain the technological apparatus of capitalism, but introduce a qualitative change by organising production from the immediate producers. The new morally conscious individual changes the existing institutions, which also changes the interpersonal relations that abandon the aggressive competitive patterns (Marcuse 2007a, 24, 45).³⁷

Achieving the new freedom involves the sacrifice of lowering standards because maintaining excessive comfort requires control and domination. Work to satisfy vital needs cannot be eliminated, but it should be carried out in accordance with the new goals of satisfying only vital needs, thus reducing its scope. In order for members of society to agree to the restriction of satisfaction, a fundamental change in the relationship be-

³⁵ In his later works, Marcuse rejects the term 'revolution' (and 'counterrevolution'), considering it evokes negative connotations of the already achieved revolutionary changes that have only replaced one system of servitude by another. Also, the new society can be equated with socialism only if socialism is defined by taking life in itself as a social goal, which is shown in practice as the abolition of labour, the termination of the struggle for survival and the liberation of human sensibility. Such a new society shares nothing with the existing transitions from capitalism to socialism, reduced to the planned development of the productive forces and the rationalisation of natural resources (Marcuse 2016, 176–184).

³⁶ Cf. Brujić (1968, 252–254).

³⁷ Cf. Kellner, Pierce, and Lewis (2011, 14, 50, 59–61), Feenberg (2004, 79), and Brujić (1968, 251).

tween material and intellectual needs is necessary (Marcuse 2007a, 235–242, 252–256).

The emerging society is a society of pacified existence in harmony with nature because limiting production eliminates violence against nature. According to Marcuse, pacification denotes the disappearance of relating to nature and society based on scarcity and the struggle for survival. In a pacified society, instead of toil, the play of the productive imagination³⁸ reigns, which projects the possibilities of a free existence.³⁹ In such a society, production becomes a creative process based on imagination-driven free shaping of reflection. The liberation of imagination introduces a new

³⁸ Marcuse takes over the use of imagination as a mediating faculty between understanding and sensibility from Kant, who gives the imagination (*Einbildungskraft*) a central role in human reason. For Kant, according to Marcuse, placing the imagination at the centre is at the same time an act of freedom. Marcuse substantiates his position by asserting that in the first critique only the cognitive subject is free as a self-conscious transcendental apperception of the 'I think.' In the second critique, the moral subject is free, but the relationship between the freedom of the moral subject and natural necessity remains problematic. The shortcomings of the first and second critiques are overcome in the third, in which natural necessity and human freedom are reconciled in the aesthetic dimension. Marcuse finds in Kant's definition of the naturally beautiful the potential for forming itself in its freedom in an aesthetically meaningful way. According to Marcuse, this view can be equated with Marx's position that man forms the world in accordance with the laws of beauty. The need for the beautiful can be manifested as a drive for a peaceful, harmonious environment that makes it possible to fulfil the aesthetic-erotic need. Such an interpretation of Kant deviates considerably from the conventional understanding. Kant himself places freedom as the subject of the philosophy of morals, the practical legislation of reason that determines what ought to be. The moral subject with his power of the will (bracketing pleasure) makes a moral judgement based on an *a priori* maxim. In contrast to practical reason, the power of judgement is positioned as an intermediate member in the domain of pleasure and displeasure which connects the field of understanding's theoretical knowledge of nature with the reason's practical area of freedom. It is an intermediate member because it reduces the empirical diversity of nature to a transcendental principle, presenting a lawfulness for the purposiveness related to the feeling of pleasure and displeasure. Through the four moments of the judgement of taste, the power of judgement establishes the principles of subsumption of the sensuous, empirical under the transcendental principles of disinterested delight (*interesseloses Wohlgefallen*). Freedom is thematised by Kant only in relation to the freedom of activity of the imagination, which approaches play. In contrast to such aesthetic judging of the reason, in moral legislation the reason is required to be rigorous and to remove all purposiveness associated with pleasure (Marcuse 2007b, 153–154, 159–161; Kellner 2007, 35, 48; Kant 1986, 106–108, 180–184).

³⁹ See Kellner, Pierce, and Lewis (2011, 73–75), Brujić (1968, 256), and Feenberg (2004, 75–77).

aesthetic-erotic quality into society, which should be understood in terms of a sensuous desire for life that encourages non-repressive sublimation. Emphasising the new aesthetic-erotic quality does not imply abandoning rationality, but the productive imagination as a link between the theoretical and the practical harmonises reason and sensibility. The erotic moment permeates the emerging morality of solidarity but also transvalues the productive apparatus, which is now directed toward a free realisation of human possibilities. The aesthetic, which is a spiritual form of sensibility, becomes a mode of human existence as a form of beautiful living. Such a new free society that gives primacy to the activity of the productive imagination is capable of projecting a world that satisfies man's sensuous desire for life. The new *ethos* of society directs the consciousness of individuals towards aesthetic goals that manifest themselves in the forming of reality according to the principles of artistic production, but this does not mean that reality will become filled with decorated products. Instead, the artistic *ethos* for Marcuse stands for an orientation towards art (Marcuse 1969, 30–37).⁴⁰

Art would recapture some of its more primitive 'technical' connotations: as the art of preparing (cooking!), cultivating, growing things, giving them a form which neither violates their matter nor the sensitivity [...]. [Marcuse 1969, 32]

In a society created by art, the forms of reality are projected by the productive imagination that envisages unrealised possibilities of existence, which can become projects of the scientific-technological transformation of the world. Thus, in the new society, a harmonious relation of sensibility and rationality would take place in the complementary interweaving of technology and art, work and play; play as a non-repressive form of free time exercise which opens up space for exploring one's own preferences. See Kellner, Pierce, and Lewis (2011, 50, 63–64, 72) and Kellner (1998, 34). In this way, free time filled with intellectual content in accordance with non-repressive sublimation would enable the self-determination of the individual (Marcuse 2007b, 128, 147).

Conclusion

There are many links between Heidegger's thinking of the age of modern technology and Marcuse's exposition of mature capitalist society. Both set

⁴⁰ Cf. Schutzbach (2022, 6–9, 77–84).

forth similar analyses of the consumer worldview that dominates contemporary society, which is particularly interesting due to the authors' ideological opposition. What remains different is the methodology of approach, which shows itself as a confrontation between Heidegger's ontological orientation and Marcuse's sociological Marxism.

Heidegger believes that contemporary society is characterised by a relatedness that performs a planned management and securing of means for optimal efficiency. The secured means do not have constancy because they are accumulated as available for further consumption. If the constancy of objects is reduced to availability, there are only consumable goods that circulate in the cycle of the requisitioning of the orderable. Since it is all-encompassing, man, like everything else subsisting, is forced into its circulation. Man loses his freedom and dignity if reduced to a requisitioner. Positionality is the ontological basis of the requisitioning of the orderable that drives everything which presences into circulation and accumulates the secured in the standing-reserve. Positionality is the extreme danger for man because in it he cannot grasp the unconcealment of the Being of being. Heidegger questions the possibility of surpassing the dominance of positionality because it is the Being of the age of completion of metaphysics, which cannot be surpassed by individual efforts but only overcome, got over (*Verwinden*). Even the individual who has become aware of the restrictive nature of the network of socio-economic imperatives does not agree to abandon it, because it would mean rejecting progress in the sense of agreeing to the limitation of production and consumption (Heidegger 1986, 128). Heidegger assigns art a privileged place as the one that opens a gap of the nearness of Being in the reality of positionality's rule. The work of art has a privileged status because it discloses being in its Being, which leads to the nearness of Being. In order to disclose the unconcealment, the work of art needs man, because only he is capable of grasping the unconcealment of being in its Being, which leads to the self-secluding Being. The man who participates in such a disclosure has to be especially attuned to ecstatic self-involvement in unconcealment.

Marcuse approaches the exposition from a Marxist-social point of view, analysing the productive apparatus, which he sees as the historical project of organisation and transformation of nature as the material of subjugation. The productive apparatus, like Heidegger's positionality, has totalitarian tendencies; it tends to master and organise the whole of society. Also, just like in Heidegger, man is subordinated to the produc-

tive apparatus, which manipulates human needs at the behest of interest groups and social institutions in order to achieve the continuity of production and consumption. Marcuse mostly departs from Heidegger's analysis with his projection of an alternative reality of a pacified society. He believes that maintaining the existing system will prove to be politically irrational because highly automated production does not require oppression. The material foundations for freedom exist, but the subjective self-consciousness of the need for change is lacking. In order for liberation to be possible, a morally conscious individual who is capable of exposing ideological manipulation is needed. A conscious individual creates a new society by changing existing institutions and retaining the capitalist productive apparatus. In that society, production is reduced to the extent necessary for the satisfaction of primary needs. Thus, like Heidegger, he also concluded that change necessitates abandoning excessive production and consumption, and he observed the reluctance of individuals to accept the lowering of the standard of living caused by it. Furthermore, both of them think art plays a key role in stepping out of the consumer society, as Marcuse finds the essential determinant of the new society in the liberation of the imagination, which brings an aesthetic-erotic quality. In practice, the aesthetic-erotic quality means that the productive imagination represents the possibilities of existence that can become a project of transforming the world.

The topicality of their texts written in the second half of the last century is telling. Today, the negative consequences of consumer behaviour paradigms are obvious, ranging from the destruction of nature to the self-alienated individual. Individual solutions of green policies are proving to be insufficient because none of the measures have so far succeeded in slowing down the devastation of the Earth. A global solution requires sacrifices for which contemporary society is still not ready. Even though there is a certain level of self-awareness about the shortcomings of the consumer worldview, the contemporary individual is not willing to abandon the comfort of their empty existence in the name of a global solution.

References

- Abromeit, John. 2004. 'Herbert Marcuse's Critical Encounter with Martin Heidegger.' In *Herbert Marcuse: A Critical Reader*, edited by John Abromeit and W. Mark Cobb, 131–151. London: Routledge.
- Abromeit, John, and W. Mark Cobb. 2004. 'Introduction.' In *Herbert Marcuse: A Critical Reader*, edited by John Abromeit and W. Mark Cobb, 1–39. London: Routledge.

- Achterhuis, Hans. 2001. 'Introduction: American Philosophers of Technology.' In *American Philosophy of Technology: The Empirical Turn*, edited by Hans Achterhuis, 1–9. Bloomington, IN, and Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- Aristotle. 2018. *Physics*. Indianapolis, IN, and Cambridge: Hackett.
- Aronson, Ronald. 2014. 'Marcuse Today.' *Boston Review*, November 27. <https://www.bostonreview.net/articles/ronald-aronson-herbert-marcuse-one-dimensional-man-today/>.
- Batovanja, Vesna. 2007. *Martin Heidegger: mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*. Zagreb: Breza.
- Borgmann, Albert. 2005. 'Technology.' In *A Companion to Heidegger*, edited by Hubert L. Dreyfus and Mark A. Wrathall, 420–432. Oxford: Blackwell.
- Brayford, Kieran M. 2021. 'How to Live a Life of One's Own: Heidegger, Marcuse and Jonas on Technology and Alienation.' *Philosophy and Technology* 34:609–617.
- Brockelman, Thomas. 2008. *Žižek and Heidegger: The Question Concerning Techno-Capitalism*. London and New York: Continuum.
- Brujić, Branka. 1968. 'Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije.' In Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*, translated by Branka Brujić, 239–267. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Campbell, Timothy C. 2011. *Improper Life: Technology and Biopolitics from Heidegger to Agamben*. Minneapolis, MN, and London: University of Minnesota Press.
- Dahlstrom, Daniel O. 2018. 'Im-Position: Heidegger's Analysis of the Essence of Modern Technology.' In *Heidegger on Technology*, edited by Aaron James Wendland, Christopher Merwin, and Christos Hadjioannou, 39–56. London: Routledge.
- Davis, Bret W. 2018. 'Heidegger's Releasement From the Technological Will.' In *Heidegger on Technology*, edited by Aaron James Wendland, Christopher Merwin, and Christos Hadjioannou, 133–148. London: Routledge.
- Dreyfus, Hubert L. 1993. 'Heidegger on the Connection between Nihilism, Art, Technology, and Politics.' In *The Cambridge Companion to Heidegger*, edited by Charles B. Guigon, 289–316. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2002. 'Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology.' In *Heidegger Reexamined. Vol. 3, Art, Poetry, and Technology*, edited by Hubert Dreyfus and Mark Wrathall, 163–173. London: Routledge.
- Dreyfus, Hubert L., and Mark Wrathall. 2002. 'Volume Introduction.' In *Heidegger Reexamined. Vol. 3, Art, Poetry, and Technology*, edited by Hubert Dreyfus and Mark Wrathall, xi–xvii. London: Routledge.
- . 2005. 'Martin Heidegger: An Introduction to His Thought, Work and Life.' In *A Companion to Heidegger*, edited by Hubert L. Dreyfus and Mark A. Wrathall, 1–15. Oxford: Blackwell.
- Feenberg, Andrew. 2004. 'Heidegger and Marcuse.' In *Herbert Marcuse: A Critical Reader*, edited by John Abromeit and W. Mark Cobb, 67–80. London: Routledge.

- . 2005. *Heidegger and Marcuse*. London: Routledge.
- Freud, Sigmund. 1955. 'Das Unbehagen in der Kultur.' In *Gesammelte Werke in Einzelbänden*, vol. 14, 421–506. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- . 1968. 'Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie.' In *Gesammelte Werke in Einzelbänden*, vol. 5, 29–145. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- Gandesha, Samir. 2004. 'Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology.' In *Herbert Marcuse: A Critical Reader*, edited by John Abromeit and W. Mark Cobb, 188–208. London: Routledge.
- Glazebrook, Trish. 2000. *Heidegger's Philosophy of Science*. New York: Fordham University Press.
- Godzinski, Ronald Jr., 2005. 'Enframing Heidegger's Philosophy of Technology.' *Essays in Philosophy* 6 (1): 9.
- Guigon, Charles B. 1993. 'Introduction.' In *The Cambridge Companion to Heidegger*, edited by Charles B. Guigon, 1–41. Cambridge: Cambridge University Press.
- 'Heidegger and Marcuse: A Dialogue in Letters.' 1998. Translated by Richard Wolin. In Herbert Macuse, *Technology, War and Fascism*, edited by Douglas Kellner, 261–267. Collected Papers of Herbert Marcuse 1. London: Routledge.
- Heidegger, Martin. 1967. *Sein und Zeit*. Tübingen: M. Niemeyer.
- . 1977a. *Gesamtausgabe*. Vol. 5, *Holzwege*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1977b. *The Question Concerning Technology and Other Essays*. Translated by William Lovitt. New York and London: Garland Publishing.
- . 1979. *Gesamtausgabe*. Vol. 20, *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1981. *Gesamtausgabe*. Vol. 4, *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1983. *Gesamtausgabe*. Vol. 40, *Einführung in die Metaphysik*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1985. *Gesamtausgabe*. Vol. 12, *Unterwegs zur Sprache*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1986. *Gesamtausgabe*. Vol. 15, *Seminare*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1988. *Gesamtausgabe*. Vol. 34, *Vom Wesen der Wahrheit*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1992. *Gesamtausgabe*. Vol. 52, *Hölderlins Hymne »Andenken«*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1993. *Gesamtausgabe*. Vol. 53, *Hölderlins Hymne »Ister«*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1994. *Gesamtausgabe*. Vol. 79, *Bremen und Freiburger Vorträge*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 1999. *Gesamtausgabe*. Vol. 39, *Hölderlins Hymnen »Germanien« und »Der Rhein«*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 2000. *Gesamtausgabe*. Vol. 7, *Vorträge und Aufsätze*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.

- . 2002a. *Gesamtausgabe*. Vol. 8, *Was heisst Denken*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 2002b. *Off the Beaten Track*. Translated by Julian Young and Kenneth Haynes. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2005. *Gesamtausgabe*. Vol. 70, *Über den Anfang*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 2006. *Gesamtausgabe*. Vol. 11, *Identität und Differenz*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- . 2012a. *Bremen and Freiburg Lectures: Insight Into That Which Is and Basic Principles of Thinking*. Translated by Andrew J. Mitchell. Studies in Continental Thought. Bloomington, IN, and Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- . 2012b. *Four Seminars*. Translated by Andrew J. Mitchell and François Raffoul. Bloomington, IN, and Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- Holden, James. 2009. 'Introduction: Heidegger's Questions.' *Writing Technologies* 2 (2): 1–8.
- Ihde, Don. 2010. *Heidegger's Technologies: Postphenomenological Perspectives*. New York: Fordham University Press.
- Kant, Immanuel. 1986. *Kritik der Urteilkraft*. Ditzingen: Reclam.
- Kellner, Douglas. 1998. 'Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s.' In Herbert Marcuse, *Technology, War and Fascism*, edited by Douglas Kellner, 1–38. Collected Papers of Herbert Marcuse 1. London: Routledge.
- . 2001. 'Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory.' In Herbert Marcuse, *Towards a Critical Theory of Society*, edited by Douglas Kellner, 1–33. Collected Papers of Herbert Marcuse 2. London: Routledge.
- . 2007. 'Introduction: Marcuse, Art, and Liberation.' In *Art and Liberation*, edited by Douglas Kellner, 1–70. London: Routledge.
- Kellner, Douglas, Clayton Pierce, and Tyson Lewis. 2011. 'Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation.' In Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, edited by Douglas Kellner and Clayton Pierce, 1–75. Collected Papers of Herbert Marcuse 5. London: Routledge.
- Marcuse, Herbert. 1955. *Eros and Civilization*. Boston: Beacon.
- . 1969. *An Essay on Liberation*. Boston: Beacon.
- . 2004. *Technology, War, Fascism*. London: Routledge.
- . 2005. *Heideggerian Marxism*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- . 2007a. *One-Dimensional Man*. London: Routledge.
- . 2007b. *Art and Liberation*. London: Routledge.
- . 2009. *Negations*. London: MayFlyBooks.
- . 2011. 'From Ontology to Technology.' In Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, edited by Douglas Kellner and Clayton Pierce, 132–140. Collected Papers of Herbert Marcuse 5. London: Routledge.
- . 2016. 'Liberation from Affluent Society.' In *The Dialectics of Liberation*, edited by David Cooper, 175–192. London: Verso.

- Mitcham, Carl. 1994. *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*. Chicago, IL, and London: The University of Chicago Press.
- Pejović, Danilo. 1959. 'Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti.' In *O biti umjetnosti*, translated by Danilo Pejović and Danko Grlić, 155–171. Zagreb: Mladost.
- . 1979. 'Martin Heidegger.' In *Suvremena filozofija Zapada*, 143–159. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Resta, Caterina. 2021. 'The Age of the Totalitarian Domination of Technology.' In *Heidegger and Contemporary Philosophy: Technology, Living, Society & Science*, edited by Carmine Di Martino, 3–22. Contributions to Hermeneutics 8. Cham: Springer.
- Richardson, John. 2012. *Heidegger*. London: Routledge.
- Riis, Søren. 2018. *Unframing Martin Heidegger's Understanding of Technology: On the Essential Connection between Technology, Art, and History*. Lanham, MD, Boulder, CO, New York, London: Lexington.
- Schutzbach, Lukas. 2022. *There Is an Alternative: With Herbert Marcuse and Mark Fisher Towards a Political Aesthetics of Neoliberalism*. Berlin: J. B. Metzler.
- Sommer, Christian. 2021. 'The Perfection of *Gestell* and the Last God: Heidegger's Criticism of Techno-Nihilism.' In *Heidegger and Contemporary Philosophy: Technology, Living, Society & Science*, edited by Carmine Di Martino, 23–33. Contributions to Hermeneutics 8. Cham: Springer.
- Tan, Ian. 2022. *Wallace Stevens and Martin Heidegger: Poetry as Appropriative Proximity*. American Literature Readings in the 21st Century. Cham: Palgrave Macmillan.
- Turnbull, Neil. 2009. 'Heidegger and Jünger on the 'Significance Of The Century': Technology as a Theme in Conservative Thought.' In *Writing Technologies* 2 (2): 9–34.
- Voltaire. 2006. *Candide and Other Stories*. Translated by Roger Pearson. New York: Oxford University Press.
- Wrathall, Mark A. 2018. 'The Task of Thinking in a Technological Age.' In *Heidegger on Technology*, edited by Aaron James Wendland, Christopher Merwin, and Christos Hadjioannou, 13–38. London: Routledge.
- Young, Julian. 2002. *Heidegger's Later Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

»Hodili smo v Antigono šolo«: Sofoklova tragedija v mišljenju in družbenopolitičnem delovanju Tineta Hribarja

Matic Kocijančič

Univerza v Ljubljani

matic.kocijancic@ff.uni-lj.si

© 2022 Matic Kocijančič

Povzetek. Tine Hribar je v drugi polovici osemdesetih razvil odmevno interpretacijo Sofoklove *Antigone*, ki je ponudila filozofski okvir t. i. spravnemu projektu v času slovenske demokratizacije. Članek predstavi genezo Hribarjeve filozofske posvojitve mita o Antigoni, razgrne intelektualno in družbenopolitično ozadje, ki ji je botrovalo, ter pokaže, da je – kljub ključnemu vplivu Heideggerjevih predavanj o Hölderlinovi himni »Ister«, ki so bila prvič objavljena šele sredi osemdesetih – Hribarjeva interpretacija rezultat dolgoletnega in razvejanega filozofskega projekta, ki je svoje prve obrise dobil že konec sedemdesetih.

Ključne besede: Tine Hribar, Spomenka Hribar, mit o Antigoni, Sofokles, Martin Heidegger

‘We Went to Antigone’s School’: Sophocles’s Tragedy in the Thought and Socio-Political Activism of Tine Hribar

Abstract. In the second half of the 1980s, Tine Hribar developed an influential interpretation of Sophocles’s *Antigone* that offered a philosophical framework for the so-called reconciliation project at the time of Slovenia’s democratization. The article presents the genesis of Hribar’s philosophical adoption of the Antigone myth, uncovers the intellectual and socio-political background that produced it, and shows that despite a key influence being Heidegger’s lectures on Hölderlin’s Hymn ‘The Ister,’ which were published only in the mid-1980s, Hribar’s interpretation is the outcome of a long-term and wide-branching philosophical project, the first contours of which were already traced at the end of the 1970s.

Key Words: Tine Hribar, Spomenka Hribar, the Antigone myth, Sophocles, Martin Heidegger

Tine Hribar (rojen leta 1941) je eden najpomembnejših in najvplivnejših slovenskih filozofov zadnjih petdesetih let.¹ Prve teoretske članke je kot študent objavil na začetku šestdesetih. Leta 1969 je izšel njegov knjižni prvenec *Človek in vera*, v katerem je osrednji del besedila podpisal skupaj z ženo, filozofinjo in publicistko Spomenko Hribar. Leto pozneje je objavil dvojno delo *Molk besede/Beseda molka*, katerega naslov je preroški: naslednjih deset let, skozi vsa t. i. svinčena sedemdeseta, je Hribar – vsaj kar se tiče knjižnih objav – molčal.

V tej dolgi prekinitvi – ko ga je partijska oblast zaradi njegove nepokorne drže potisnila v vrste ožigosanih intelektualcev »brez profesor, brez možnosti objavljajanja knjig in nazadnje tudi brez revije« (Hribar 1999, 38) – so se Hribarjeve zamisli zgoščevale v eksplozivno gmoto, ki je odjeknila na začetku osemdesetih in donela vse do polovice devetdesetih: med letoma 1981 in 1995 je nanizal kar sedemnajst monografij. Ta izjemna številka je še toliko neverjetnejša, če upoštevamo, da Hribar tega podaljšanega desetletja ni preživel v kabinetni izolaciji, temveč je deloval kot eden izmed vodilnih angažiranih intelektualcev v burnem obdobju slovenske zgodovine, v času pospešene razgradnje jugoslovanskega socialističnega režima, posledične (in delno tudi vzročne) slovenske politične, kulturne in ekonomske demokratizacije ter nacionalne osamosvojitve.

Hribarjev filozofski in politični angažma je v tem času tesno prepleten z *Novo revijo*, ključno publikacijo slovenske pomladi, ki je leta 1987 s svojo znamenito 57. številko, podnaslovljeno s »Prispevki za slovenski nacionalni program«, takratnemu družbenemu vrenju ponudila trezen in drzen programski tekst. Kot ugotavlja Igor Omerza v *Velikem in dolgem pohodu Nove revije* (2015, 199), je številka »učinkovala kot politična bomba v slovenskem in jugoslovanskem prostoru«.

Hribar je bil med snovalci *Nove revije* (načrti zanjo se oblikujejo že leta 1979), med njenimi ustanovitelji (prva številka izide leta 1982) in njen dolgoletni urednik. V 57. številki, pri kateri sta bila v uredniških vlogah Niko Grafenauer in Dimitrij Rupel, je prispeval uvodno besedilo z naslovom »Slovenska državnost«, ki ga je dve leti pozneje razširil v istoimensko samostojno knjižno delo.

Štiri leta po 57. številki je Slovenija razglasila samostojnost in neodvisnost. Hribarjev prispevek k osamosvojitvenemu procesu in demokratizaciji je v slovenski javnosti prepoznan, nesporen ter široko sprejet. Leta

¹ Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0239, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2008 je zanj – skupaj s Spomenko Hribar – prejel zlati red za zasluge, eno izmed najvišjih državnih odlikovanj. Hribar je o teh zaslugah dejal (1995, 166): »Kot uresničevalci zamisli o samostojni Sloveniji smo dokazali, da smo hodili v Antigonino šolo.«

Zakaj Antigonino?

* * *

K vlogi Tineta Hribarja pri politični posvojitvi in pomenski osvežitvi mita o Antigoni v obdobju slovenske demokratizacije lahko pristopamo (vsaj) iz dveh smeri. Prvič, fascinacija slovenskega filozofskega prostora nad mitom o Antigoni je primarno povezana z recepcijo številnih svetovno znanih interpretacij Sofoklove *Antigone*: v prvi vrsti Heglove, Heideggerjeve in Lacanove – torej, interpretacij mislecev, ki jim slovenska povojna filozofija (vključno s Hribarjem) tudi onkraj motrenja Antigoni-nega mita namenja izrazito veliko mero pozornosti. Drugič, fascinacijo širšega slovenskega kulturnega prostora nad Antigono – fascinacijo, ki v bistvenih potezah zaznamuje tudi posebnosti celotnega spektra slovenske filozofske recepcije tega mita – določa predvsem večplasten in daljnosežen odmev Smoletove *Antigone* kot prvovrstne umetniške obravnave kompleksnih mehanizmov jugoslovanskega totalitarnega režima ter psihopatologije njegovih zamolčanih zločinov.

Pri Hribarju sta na prelomu sedemdesetih in osemdesetih že jasno razvidni obe fascinaciji. Leta 1979 se je v razpravi »Resnica v gledališču videza: filozofija tragedije in tragedija filozofije« – v navezavi na Camusovo razumevanje tragedije – soočil z osnovnimi potezami Heglove interpretacije Sofoklove *Antigone*. Ključno vprašanje, ki ga Hribar v tem tekstu poveže z *Antigono* v luči Hegla in Camusa, je vprašanje razmerja med uporom in redom (1979, 24):

Če red ne dopušča nikakršnega upora, tedaj je mogoč le misterij, sta mogoča le moraliteta ali parabola. Tragedija se torej ne rojeva niti zgolj iz pristajanja na red niti zgolj iz upora, marveč v uporu zoper red, ki ga tragični junak sicer priznava. Rojeva se vmes med brezmejnimi obupom in neskončnim upanjem.

Naslednje leto je Hribar nastopil v diskusijskem delu kolokvija ob dvajsetletnici Smoletove *Antigone*, ki ga je na ljubljanski Filozofski fakulteti organiziralo Društvo za primerjalno književnost. Tu so že jasno razvidne nekatere osnovne poteze Hribarjevih poznejših interpretacij (1981, 35):

Pri obeh dramah [pri Sofoklovi in Smoletovi *Antigoni*] gre za razmerje živih do mrtvih in s tem tudi za razmerje do smrti. To raz-

merje je lahko trojno: revolucionarno – s tem se srečamo najprej, kot pripoveduje evangelist Matej, pri Jezusu, ko pravi: pustite, naj mrtvi pokopljejo mrtve. To revolucionarno tezo ponovi Marx v *Osemnajstem brumairu* skrajno radikalno in zaostreno in na njej gradi revolucijo oziroma zahtevo po njej. Druga teza je institucionalna: treba je ločiti med mrtvimi, treba je pokopati prave [...], neprave je treba pustiti zunaj; to je Kreontova pozicija pri Sofoklu in pri Smoletu. Tretja teza je sakralna in bi se glasila: živi naj pokopljejo mrtve in naj ne delajo razlike med njimi. Se pravi, treba je pokopati Polineika, in zemlja, v kateri je pokopan, je posvečena zemlja. Med mrtvimi ni razlik. Mrtvi so nedolžni, nedolžnost po smrti je ravno takšna kot nedolžnost pred rojstvom.

Globlji pomen Antigoninega dejanja, kakor ga oriše Hribar, je torej v preseganju »revolucionarne« in »institucionalne« etične paradigme ter v razkritju nekakšne *tretje poti*, osnovane v »sakralnosti«; konkretno etično vprašanje, ob katerem naj bi se pokazale temeljne razlike med tremi paradigmi, je vprašanje »razmerja živih do mrtvih«, ki Hribarju pomeni tudi (skupno) bistvo obeh obravnavanih *Antigon*, Sofoklove in Smoletove. Druga značilnost, ki jo lahko opazimo v tej intervenciji, je – zaenkrat le bežna, pozneje ključna – vpetost Hribarjevih kritičnih soočenj z marksizmom in s krščanstvom v njegovo interpretacijo obeh dramskih del. Tretja – za takratno simpozijско občinstvo brez dvoma najvznemirljivejša – razsežnost Hribarjevega nastopa pa je povezava med Polinejkom ter nepokopanimi mrtvimi kot žrtvami »revolucionarne teze« (oziroma njenega »institucionalnega« uokvirjenja), ob čemer – pet let po Kocbekovem tržaškem intervjuju in tri leta pred esejem Spomenke Hribar *Krivda in greh* – tematizacija paralel s komunističnimi izvensodnimi poboji sicer še ni eksplicitna, je pa že povsem očitna.

Še očitnejša je, če jo primerjamo s polemičnim zapisom Spomenke Hribar – prav tako iz leta 1980 –, v katerem lahko prepoznamo nekaj evidencnih skupnih točk s prej obravnavanim navedkom (zakonca Hribar sta številne izmed svojih najprepoznavnejših družbenopolitičnih tez razvijala skupaj in jih javno zagovarjala sočasno) (1980, 10):

Če že za kaj gre [pri vprašanju razmerja med sodobnim slovenskim katolištvom in zgodovinskim domobranstvom], potem gre za to, da se analizirajo (na osnovi povsem razprtega arhivskega gradiva) vsi vzroki belogardizma na Slovenskem. Ne more pa iti zgolj za očitanje pojava in manipuliranja z njim! Ne zaradi nekakšnega slogaštva

in sprave 'krivih' in 'nedolžnih', temveč za to, da se bomo že enkrat nehali pollaščati drug drugega v imenu edino zveličavnih Resnic.

A ne le drug drugega, temveč tudi mrtvih. Mrtvih se pollaščaš tako tedaj, ko jih kuješ v zvezde, kot tedaj, ko jih zamolčiš. Naj počivajo v miru! Pustiti mrtvim, da so mrtvi, ne pomeni: 'Mrtve naj pokopljejo mrtvi' (Mt 8,22; MEW 8-117). Mrtve moramo pokopati vsi, ker so (naši) mrtvi. Gledati v zgodovini zgolj evforijo boja za lepšo prihodnost in ne videti v njej tragičnih dimenzij nekega naroda, pomeni ne videti, kako morasto nas včeraj opredeljuje prav danes.

Za kaj torej gre? Za demistifikacijo smrti. Kjer je smrt tabu, življenje morda ni. Gre za to, da bi se zares začeli obnašati kot zgodovinski narod. Gre za to, da pokopljemo mrtve in da zakopljemo tudi bojne sekire, ki so sekale. Za to, da vzamemo usodo – ne v svoje roke – temveč nase. Usodo kot edini prostor našega časa, naše človeške končnosti. Biti narod – onstran sektaštva in slogaštva – pomeni biti izhodišče in stečišče vseh podvigov in vseh padcev Slovencev kot naroda. In ne pomeni biti sredstva ne razvoja proizvodjalnih sil ne krščanskega eshatološkega razvoja.

Spomenka Hribar v tem besedilu, ki nosi naslov »Konfrontacija ali dialog?«, črpa iz izrazito sorodnega referenčnega in pojmovnega okvira kot Tine Hribar na kolokviju *Antigona '80* – najneposredneje v prikazu Marxove rabe novozavezne fraze »mrtvi naj pokopljejo mrtve« kot antiteze pietetnemu odnosu do mrtvih –, obenem pa sploh ne govori o *Antigoni*, temveč o odnosu slovenske javnosti do domobranstva in kolaboracije; iz tega *vzporednega zaslišanja* zakoncev Hribar je torej razvidno, da je leta 1980 – vsaj v stičiščih njunih intelektualnih horizontov – že skicirana tematska mreža med mitom o Antigoni, posledicami povojnih pobojev ter kritičnima obravnavama marksizma in krščanstva.

»Konfrontacija ali dialog?« je sicer odziv na članek »Proti klerikalizmu in nekritičnemu marksizmu«, v katerem je takratno uredništvo *Tribune* – z geslom »Komunisti ne dovoljujemo, da bi nas cerkveni ideologi poučevali, kaj je marksizem in kaj ni« in s fotografijami domobranske kolaboracije z nacisti – napadlo katoliški tednik *Družina* (»Proti klerikalizmu in nekritičnemu marksizmu« 1979/1980, 2). Povod za napad *Tribune* je bila objava sklopa razprav v *Družini*, v katerih je skupina slovenskih teologov – na čelu z Antonom Stresom, ki je odnos jugoslovanskega povojnega marksizma do religije preučeval v svoji doktorski disertaciji (1974) – tematizirala širši sklop »perečih družbenih vprašanj«. Osnovno sporočilo

članka v *Tribuni* je bil poziv k ostrejši politični cenzuri in izolaciji katoliških piscev, ki »se spretno vpletajo v situacijo, v kateri prihajajo do besede sile in interesi, ki jih po našem mnenju ni mogoče šteti v pluralizem samoupravnih socialističnih sil« (»Proti klerikalizmu in nekritičnemu marksizmu« 1979/1980, 2).

Pri odzivu Spomenke Hribar gre v prvi vrsti za obrambo pluralnosti javnega prostora. Čeprav teološke pisce brani pred surovo diskvalifikacijo in potencialno cenzuro, pa se od njih tudi jasno distancira. Tu lahko ponovno prepoznamo značilno naracijo *tretje poti*, ki vse do danes zaznamuje velik del družbenopolitične retorike zakoncev Hribar: poti onkraj dihotomije »razvoja proizvodjalnih sil« in »krščanskega eshatološkega razvoja« (Hribar 1980, 10).

* * *

Tine Hribar je s svojim esejem o filozofiji (moderne) tragedije in nastopom na kolokviju o Smoletovi *Antigoni* na prelomu sedemdesetih ter osemdesetih razkril nekaj začetnih potez svojega pristopa k mitu o Antigoni. V njegovih monografijah iz prve polovice osemdesetih pa ta tematika vendarle ne igra kakšne večje vloge. Sistematično soočenje z njenimi filozofskimi, literarnimi in političnimi razsežnostmi je prihranil za drugo, razburljivojšo polovico desetletja.

V *Dramo hrepenenja* – izvirno interpretacijo Cankarjeve in Šeligove *Lepe Vide* – je sicer že leta 1983 umestil poglavje »Tragedija upora«, ki je tematsko tesno povezano z njegovimi poznejšimi besedili o Antigoni, četudi Antigona v njem ni omenjena. V tem poglavju Hribar nadaljuje preučevanje vprašanja o tragični dimenziji upora (in uporni dimenziji tragedije), ki ga je načel v »Resnici v gledališču videza«, ob čemer je – glede na poznejša izvajanja, v katerih se s primeri iz tragiškega kanona večkrat zoperstavi metafizični filozofski tradiciji – presenetljivo, da glede »klasične tragedije« tu mestoma zavzame izrazito odklonilno držo, ki jo zaznamuje prav očitek o tragiškem povečevanju temeljnih metafizičnih stranpoti. Ob tem v ekonomiji »etičnega tragičnega dejanja« uzre celo enega izmed *izvirnih grehov* zahodne metafizike – »prapotlačitev« predmetafizične »razlike« oziroma »diference« (Hribar 1983, 192–193):

V klasični tragediji, ki se dogaja v območju imaginarnega, [...] je vse odvisno od ekonomije žrtve. Junak tragedije telesno propade, toda duhovno zmaga; s tem naj bi ne bila potrjena le njegova zamisel pravih in pravičnih zakonov, ampak naj bi se izpričala njihova nadosebna in nadčasovna veljavnost, njihova istovetnost z Za-

konom (Absolutom). Tragični heroj se žrtvuje, se odpoveduje relativnemu (telesnemu, končnemu, posameznemu, smrtnemu), da bi dosegel absolutno (duhovno, neskončno, obče, nesmrtno), se torej odpoveduje, kakor pravi Kierkegaard, gotovemu zaradi še bolj gotovega. V svojem etičnem dejanju računa torej na dobiček: plačilo za izgubo življenja je večno življenje, pa čeprav — v sekularizirani družbi — samo v spominu, v večnem spominu tistih, ki so ostali. Etično tragično dejanje ni torej nič drugega kot zabris razlike med obče-občestvenimi zakoni in simbolnim zakonom: pretvorba simbolnega zakona v očetovski zakon, v imaginarni obči in hkrati vrhovni zakon, v Zakon kot Absolut. Nič drugega kot potlačitev simbolnega zakona, potlačitev besede kot Zakona razlike, zato prvobitna ali prapotlačitev. Zakaj potlačenje ženske s strani moškega, poželenja s strani stremljenja, narave s strani kulture je možno, šele ko je potlačena razlika med njimi. Namreč razlika kot razlika, kajti v metafiziki je razlika potlačena in zabrisana prav s tem, da je kar se da ostro poudarjena, toda kot razlika znotraj identitete: ženska je ne-moški, poželenje manko stremljenja, narava odsotnost kulture. Skratka: vse, kar ni pod znamenjem biti kot vrhovnega bivajočega, je ne-bivajoče, je ne-bit, je nič v metafizičnem pomenu besede.

Tudi pojem »spomin« živih na mrtve, ki se v *Tragični etiki svetosti* prelevi v eno izmed osrednjih pozitivnih kategorij Hribarjevega etičnega sistema, Hribar tu še opredeljuje kot preprosto sekularno substitucijo metafizične fantazme o posmrtnem življenju in ga s tem – po klasičnem heideggerjanskem (ali pozneje derridajevskem) postopku – razkrinkava kot le navidezni izstop iz metafizičnega horizonta, ki naj bi mu pod površjem vseeno ostajal zavezan.

Poglavje »Tragedija upora« je zanimivo tudi s političnega vidika. Avtor v njem razširi tematizacijo »revolucionarne« in »institucionalne« paradigme – ter njunih prepletanj –, ki jo je z Antigono povezal že na kolokviju o Smoletu, ob čemer spregovori tudi o razmerju med tragedijo in revolucijo. V teh paragrafih uporabi izrazito podobne formulacije kot v poznejših tematizacijah poveljnih pobojev, vpetih v pomensko mrežo mita o Antigoni (Hribar 1983, 195–197):

Tragični junak, ki se upre zastopnikom Absoluta v imenu Absoluta samega, [...] nima nikakršnih možnosti za zmago; histerični zagnanci, *novo*-levičarski »pravi« revolucionarji se prej ali slej zlo-mijo, končajo kot vojaki institucionalizirane revolucije, in prerivajoč

se v njene prve vrste, pogosto postanejo kar njeni varnostniki. Kdor vztraja, kdor se ne zlomi, tega zlomijo. Revolucionarna sodišča niso prav nič mehkejša od reakcionarnih sodišč; predznak se spremeni, institucija pa ostane. V imenu druge, revolucionarne Ideje, v imenu revolucionarnega Absoluta zavlada kajpada druga, nova diktatura; nikakor pa diktatura ni odpravljena. [...] V klasični tragediji ni zmagovalcev. Zato tudi njihovega blagra ali gorja ne. Blagor, ki izhaja iz njihovega gorja, pripada poražencem; to je presežek, ki izhaja iz navidez ekvivalentne menjave v ekonomiji tragične žrtve. Zmagovalce nahajamo med borci revolucije. Zato revolucija ni tragedija. Tudi njen poraz ne, kajti revolucionarni boj se nadaljuje kljub porazu; dokler revolucija ne doseže popolne zmage, zmeraj znova oživlja. Tragedija se začne po zmagi, ko revolucija po likvidaciji sovražnikov začne žreti samo sebe. Skozi to samožrtje, v katerem se revolucija očisti vseh tistih, ki do konca mislijo zares, ki zahtevajo permanentno revolucijo, postane revolucija institucionalizirana revolucija. Skrajno nasprotje med revolucijo in oblastjo se okrog osi oblasti obrne v popolno skladje Oblasti in revolucije. Na novo sprejeta ustava, temeljni zakon nove oblasti, je obenem tudi identitetnostni zakon revolucije kot institucije. [...] Zmagovalci nikakor ne morejo ohraniti svoje nekdanje identitete: pristati morajo na izroditev (permanentne) revolucije ali pa bojo sami proglašeni za izrodke. Njim bo naložena krivda za vse izrojenosti sicer zmagovite revolucije. Te izrojenosti pa so neizogibne, kajti zmagovita (institucionalizirana) revolucija z nobenim identitetnostnim zakonom, z nobeno imaginarno identifikacijo (pa naj bo v realnosti še tako nasilna) ne more zamašiti brezna besede kot Zakona difference. Os oblasti se slej ko prej vrti v praznem. Izenačitev z vrhovnim bivajočim ne more odpraviti razlike med bitjo in bivajočim. Ne more, kakor je rad govoril Pirjevec, zagotoviti identitete med biti in biti-za-idejo. [...] Spoznanje, da je katastrofa neizogibna vedno, kadar si »ideja jemlje pravico, da suvereno in nepreklicno odloča o *biti* in *ne-bitu*«, je spoznanje zmagovalcev. Spoznanje, ki je vzraslo iz njihovega gorja, iz avtorrefleksije in avtoproblematizacije tega gorja. Vsi, ki so dali življenje za naše *boljše* življenje, namreč niso vstopili iz relativnega v absolutno, marveč so dali absolutno za ceno relativnega. Izguba je popolna, nenadomestljiva in zunaj vsake ekonomije na podlagi ekvivalence. Smrt kot cena boljšega življenja je absurda in naše boljše življenje kot nagrada za smrt očetov je groteskna. Odtod vsa tragika preži-

velih zmagovalcev, kajti v nasprotju s klasičnimi tragičnimi junaki nimajo nikakršnega upanja več. Razen sklicevanja na bitnozgodovinsko usodo nimajo nobenega opravičila za svoja absolutna in zato smrtonosna dejanja.

Teoretski teren za Hribarjev projekt je torej pripravljen, napetost med revolucijo in tragedijo vzpostavljena, pa vendar tu še ne moremo govoriti o Hribarjevi afirmativni posvojitvi tragiškega izročila. »Klasični tragični junak« je tu še vedno izrazito problematična kategorija; gre za »heroja, obsedenega z zanesenim stremljenjem«, ki v svojem samožrtvovanjskem zasledovanju »Absoluta« predpostavlja »ekonomijo žrtve«, v kateri »računa na dobiček« v religiozno pojmovani transcendenci ali njenih sekularnih substitutih (Hribar 1983, 192–193); Hribar – ob spekulaciji o potencialnih »postrevolucionarnih« razsežnostih lika Corteza iz Šeligove *Lepe Vide* – celo zariše paralelo med »ahistoričnim podaljškom klasičnega tragičnega junaka« in »teroristom« (str. 197). (Povezava med Antigono in terorizmom je sicer ena od prepoznavnih značilnosti interpretacij Sofoklove *Antigone* v lacanovski tradiciji; gl. Ranciè (2012, 145); Žižek (2002, 142).)

Razumemo torej lahko, zakaj na tej točki Antigona – kljub simpatijam, izraženim na kolokviju o Smoletu – še ne more zares nastopiti kot središčna junakinja Hribarjevega projekta. Takšno umestitev bi lahko omogočil le prikaz Antigone kot junakinje, ki izstopa iz orisane sheme: Antigona mora postati antimetafizična in – če upoštevamo opredelitve iz »Tragedije upora« – tudi antitragična junakinja. Hribar dejansko zasnuje takšen prikaz Antigone, vendar šele v drugi polovici osemdesetih – ob ne navadnem branju Heideggerjevega sklopa predavanj *Hölderlinova himna »Ister«* (gl. Hribar 1986) –, s čimer postavi temelje za svojo filozofsko-politično hagiografijo Antigone v izteku desetletja. Vseeno je že leta 1985 (str. 446) povsem jasen glede zgodovinske umestitve simbolike v Smoletovi *Antigoni*:

Smole je bil [s svojo *Antigono*] prvi (za njim Pirjevec s svojo *Tragično komedijo*),² ki je reflektiral, na umetniški način reflektiral tragično in travmatično, vse do danes katarzi izmikajoče se povojno dejanje zmagovite revolucije.

* * *

² Gre za spremno besedo h Gogoljevim *Mrtvim dušam*, ki po Urbančičevi oceni predstavlja izhodiščno točko Pirjevečeve »samosvoje filozofije« (gl. Urbančič 1991, 54).

Leta 1986 je Hribar v *Novo revijo* vpeljal samostojno rubriko z naslovom »Antigona«, ki je slovenskemu občinstvu s prevedenimi odlomki strnjeno predstavila nekatere ključne filozofske interpretacije Sofoklove *Antigone*: Hribar je prevedel izseka iz Heglovih *Predavanj iz estetike* o »tragični spravi« in iz Heideggerjevega sklopa predavanj *Hölderlinova himna »Ister«* o »zakonu živih [...] [in] mrtvih«, Jaroslav Skrušný del Lacanovega seminarja *Etika psihoanalize* o »katarzi«, Franci Zore pa fragment iz Aristotelove *Retorike* o »nenapisanih zakonih«, ki mu je dodal še lasten prevod Sofoklove »Ode človeku« (tu naslovljene po njeni prvi frazi, »Veliko groznega«). Hribarjev tekst »Posvečenost mrtvih«, ki sklene ta sklop, predstavlja njegovo prvo celovito soočenje z *Antigono* in začetni gradnik intenzivnega petletnega filozofskega projekta, ki ga zaključí v letu slovenske osamosvojitve z objavo impresivne monografije *Tragična etika svetosti*, temeljne slovenske študije o antigonskem mitu. Revijalna različica teksta »Posvečenost mrtvih«, ki v *Tragični etiki svetosti* postane samostojno poglavje, se od tega poglavja razlikuje v eni pomenljivi točki. Prvotno besedilo – ob vprašanju o Kreontovem preklicu lastnega ukaza in ob ugotovitvi, da »edino sprava z mrtvimi lahko prinese mir med živimi« – zaključí stavek (Hribar 1986, 106): »O ukazih, ki se jih ne da preklicati, pa tu ne morem govoriti.« V letu izida *Tragične etike svetosti*, v kateri je ta stavek izpuščen (gl. Hribar 1991, 27), se je – tudi po Hribarjevi zaslugi – o »ukazih, ki se jih ne da preklicati«, že lahko spregovorilo na ves glas.

V še vedno močno kodiranem, a vendarle razumljivem jeziku pa je Hribar – spet v navezavi na *Antigono* – o poveljnih pobojih in njihovem sprožilnem »Ukazu« spregovoril tudi v sloviti 57. številki *Nove revije*. Tu tematizira »slovensko Travmo« in »Rano«, ob čemer neidentificiranega vrhovnega »Akterja« slovenskega revolucionarnega nasilja poveže z likom Kreonta. »Slovensko Travmo« je povzročila »revolucija, ki je skušala zaceliti nezaceljivo rano sveta, ki izhaja iz ontološke difference«, ob tem pa je le »zarežala nove [rane] v ljudeh slovenskega naroda in s tem v narodu samem« (Hribar 1987, 20). Ko se sprašuje o možnosti »prekinitve zarote molka«, se vpraša tudi, ali je »tajnost o slovenski Rani« sploh »slovenska tajnost«, »slovenska v tem smislu, da bi kdo od Slovencev v resnici razpolagal z njo. Še zmerom ne vemo za pravega Akterja. Imamo Kreonta, našega slovenskega Akterja, ali pa je Ukaz prišel od zunaj, kot dekret Drugega?« (str. 20)

V *Novi reviji* se *Antigona* kot referenčna točka v povezavi s tematizacijo državljanske vojne sicer napoveduje že pred prvim tematskim sklopom »Antigona«; npr. v objavi prevoda poglavja iz znamenite študije Renéja

Girarda *Grešni kozel*, v katerem francoski mislec skupinsko nasilje nad manjšino – kot žrtvovanjski mehanizem »nerešljivega konflikta« – ob nizanju mitoloških paralel preučuje tudi s pomočjo tragiškega primera Eteokla in Polinejka (Girard 1982, 595).

Hribar je v knjigi *Slovenska državnost* prvič apliciral antigonsko shemo na sočasni politični dogodek – afero JBTZ (ta zapis je predstavil v javnem predavanju nekaj tednov po aretaciji četverice) (Hribar 1989, 123–124):

Če drži, da je dokument, ki ga je dobil v roke Borštner, usmerjen proti slovenskemu narodu in da je bila Borštnerjeva zaskrbljenost za usodo slovenskega naroda v tem primeru upravičena, tedaj bi Borštner izdal svoj narod, če tega dokumenta (obstajajo morda tudi drugi, enako usodni ali še usodnejši?) ne bi razkril. Če ga ne bi skušal prezentirati slovenski javnosti. [...] Borštner je bil pred dilemo: izdati svojo vest ali izdati vojaški dokument, širše, izdati svoj narod ali izdati JLA. Brž ko se je odločil za svojo vest, za Borštnerja izdaja vojaškega dokumenta (JLA) seveda ni bila več izdaja, marveč obramba slovenskega naroda. Slovenski narod bi ga moral nagraditi, ne pa (pustiti) kaznovati.

Je potemtakem vse odvisno od narave dokumenta, ki ga je imel v rokah Borštner? Vzemimo, da bodo Borštnerjeve domneve potrjene. Kaj tedaj?

Borštner je po svoji vesti nedvomno v položaju Antigone (govorice, da si tu kdo drug želi Antigonine vloge, so zato povsem zunaj resničnega dogajanja). Ni smel popustiti. Moral je slediti glasu, ki mu je narekoval, da je zvestoba svojemu narodu pred obveznostmi do JLA. Ne glede na posledice, ki jim bo zaradi tega izpostavljen. Če bodo Borštnerjeve domneve potrjene, se bo JLA znašla na Kreontovem mestu. Ne pa tudi v njegovem položaju. Medtem ko je Borštner oseba, JLA ni oseba, marveč Institucija. Institucija, ki ima za seboj še dve Instituciji, ZKJ kot Partijo in SFRJ kot Državo. Borštner takšne institucionalne opore nima. Za seboj ima slovenski narod, ne pa – to je pokazal ravno proces – tudi njegove državnosti.

Antigonski konflikt je tu opredeljen v dihotomiji narod – država. Hribar obenem uporabi Borštnerjev primer tudi za vpetje antigonske sheme v vprašanje »državnosti«: razmerje med Borštnerjem in JLA naj bi sicer glede na njuni »mesti« ustrezalo razmerju med Antigono in Kreontom, ne pa tudi glede na njun »položaj«: »položaj« JLA je močnejši od Kreonta.

Da bi slovenska civilna družba v svojem soočenju z jugoslovanskimi

partijskimi institucijami sploh lahko polnokrvno vstopila v logiko antigonskega antagonizma, potrebuje »temeljno prvino suverenosti«, tj. »državnost«; postati »nacija v modernem pomenu besede« (Hribar 1989, 127). V spopadu z naddržavnim Kreontom se mora slovenska civilna družba preleviti v državo – Antigono. Gre za intriganten, četudi nekoliko problematičen obrat mita o Antigoni, a vendar že napoveduje eno od temeljnih značilnosti Hribarjeve etike, pri kateri ima *država* vselej osrednje mesto.

Raznorodne primere Hribarjeve družbenopolitične aktualizacije antigonskega mita v osemdesetih lahko v grobem razdelimo na dve kategoriji: prva je vprašanje upora civilne javnosti proti represivnemu totalitarizmu (povezano s širšo jugoslovansko situacijo in prevedeno v Antigonin upor Kreontu), druga je vprašanje povojnih pobojev (prevedeno v Antigonino prizadevanje za pokop Polinejka). V obeh vidikih je Hribar seveda – kot je tudi sam stalno opozarjal – eden najvidnejših intelektualnih dedičev Smoletove *Antigone* in njene recepcije, brez katere si teh razsežnosti Hribarjevega projekta ne bi mogli zamisliti. V teh vidikih je torej v filozofskem in političnem horizontu zastopal nabor idej, ki je bil prej podan in domišljen v literaturi. Njegova zasluga v povezavi z vpetjem mita o Antigoni v proces slovenske demokratizacije je tako predvsem v tem, da je (skupaj s Spomenko Hribar) na to povezavo opozarjal drznejše in odločnejše od drugih slovenskih intelektualcev, in v tem, da ji je s svojim eruditskim pristopom izbral prepričljivo – prevodno in interpretativno – teoretsko zaledje v slovenskem prostoru. Najprepoznavnejše poteze Hribarjeve tematizacije antigonskega mita zato niso med najizvirnejšimi potezami tega projekta, četudi so pomembne tako za slovensko recepcijo antigonskega mita od osemdesetih do danes kot tudi za Hribarjevo filozofsko in aktivistično formacijo. To, kar je ždelo v Smoletovi *Antigoni* kot simbolni politični naboj in kar se je o njej šepetalo v šestdesetih in sedemdesetih, je jasno in glasno povezal z zločinom, ki je s Kocbekovim pričevanjem leta 1975 dobil svoje prve javne obrise.

A ta neposredna in najprepoznavnejša razsežnost Hribarjevega projekta zanj niti ni najpomembnejša. Tematizacija usode slovenskih nepokopanih in upora proti jugoslovanskemu političnemu sistemu je le prva plast njegove filozofske posvojitve antigonskega mita, ki mu v nadaljnjem razvoju postane bistveno več. Na platformi tega mita namreč razvije svoj evrsten preplet svojih osrednjih filozofskih podjetij: polemičnega soočenja z marksizmom, s krščanstvom in z zahodno metafizično tradicijo ter zasnutja etičnega sistema, utemeljenega v izvirnem pojmovanju svetosti.

Literatura

- Girard, René. 1982. »Grešni kozel.« *Nova revija* 5–6:583–597.
- Hribar, Tine. 1979. »Resnica v gledališču videza: filozofija tragedije in tragedija filozofije.« *Primerjalna književnost* 2 (1): 12–29.
- . 1983. *Drama hrepenenja: od Cankarjeve do Šeligove Lepe Vide*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- . 1985. »Slovenski kulturni razvoj 1945–1984 (Analiza Kosovih pri-pomb).« *Sodobnost* 33 (2): 223–459.
- . 1986. »Posvečenost mrtvih.« *Nova revija* 45:98–106.
- . 1987. »Slovenska državnost.« *Nova revija* 57:3–29.
- . 1989. *Slovenska državnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- . 1991. *Tragična etika svetosti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- . 1995. *Slovenci kot nacija*. Ljubljana: Enotnost.
- . 1999. »Revizija, Slovenska politična zgodovina zadnjih dvajsetih let: 1. del.« *Mladina*, 12. julij.
- Hribar, Spomenka. 1980. »Konfrontacija ali dialog?« *Tribuna* 29 (7–8): 10.
- Hribar, Tine, Janko Kos, Jože Koruza, Taras Kermauner, Janez Stanek, Veno Taufer in Evald Koren. 1981. »Debata.« *Primerjalna književnost* 4 (1): 35–40.
- Omerza, Igor. 2015. *Veliki in dolgi pohod Nove revije*. Celovec: Mohorjeva.
- »Proti klerikalizmu in nekritičnemu marksizmu.« 1979/1980. *Tribuna* 29 (6–7): 2.
- Rancière, Jacques. 2012. *Nelagodje v estetiki*. Prevedla Marko Jenko in Rok Benčin. Ljubljana: Založba ZRC.
- Stres, Anton. 1974. »Razvoj marksističnega pojmovanja religije v povojni Jugoslaviji.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani.
- Urbančič, Ivan. 1991. »Filozofija in literarna znanost pri Dušanu Pirjevcu.« *Primerjalna književnost* 14 (1): 54–57.
- Žižek, Slavoj. 2002. *Welcome to the Desert of the Real*. London in New York: Verso.

Temeljne značilnosti japonske estetike kot odsev krovnih naukov filozofije *zen* budizma

Tara Peternell

Univerza v Ljubljani

tara.peternell@gmail.com

 © 2022 Tara Peternell

Povzetek. Kljub dobri razpoznavnosti japonske estetike v svetovnem prostoru je še vedno težko podati preprost odgovor na vprašanje, kaj je japonsko na posamičnem primeru umetnine, s katero pridemo v stik. Intuitivno že zapopademo njeno japonskost, a utegnemo trčiti ob veliko težavo pri nadaljnjem teoretskem umeščanju. Izrazi, s katerimi po navadi upravljamo v govoru o japonski umetnosti, izvirajo iz estetske tradicije; med njimi so primeri, ki zvenijo že nadvse domače, npr. *wabi*, *sabi* in *yūgen*. V pričujočem članku predlagam nekatere možnosti umeščanja, ki so največkrat spregledane. Podam se v raziskavo o konceptu brezkončnosti in negacije ter prvin *zen* budizma. O slednjih trdim, da so vezni člen, ki je zgodovinsko vzpostavil jedrne zastavke japonske umetnosti, ob tem pa je moje glavno vodilo prikaz zgodovine japonskega duha.

Ključne besede: japonska estetika, smrt, Dōgen, kyōtska šola, *zen* budi-zem

Key Elements of Japanese Aesthetics as a Reflection of Fundamental Teachings of Zen Buddhist Philosophy

Abstract. Despite the recognisability of Japanese aesthetics in a global sense it remains rather difficult to provide a simple answer to the question of what makes a work of art authentically Japanese when one is faced with it. Intuitively it is possible to grasp its japaneseness, but one stumbles across a great obstacle when attempting further theoretical classification. The terms we usually apply when addressing Japanese art spring from the aesthetic tradition; betwixt them reside commonly known expressions such as *wabi*, *sabi* and *yūgen*. In the present article I propose some alternatives of classification that are oftentimes overlooked. I venture into researching the concept of endlessness and negation whilst exploring the key elements of Zen Buddhism. I claim that the latter are a connecting link that historically brought about the

key premises of Japanese art as I attempt to depict the history of the Japanese Spirit within the scope of my writing.

Key Words: Japanese Aesthetics, Death, Dōgen, Kyōto School of Thought, Zen Buddhism

Uvod

V pričujočem članku sem se namenila, da bi razdelala nekatere izmed krovnih značilnosti japonske estetike, s katerimi po navadi ne vstopamo v diskurz, ko govorimo in razglabljamo o njej, s posebnim poudarkom na pesniških formah. V prvem delu se nameravam osredotočiti na dve zanimivi teoriji, ki sta ju oblikovala dva izmed predstavnikov japonske kyōtske šole filozofije iz prve polovice preteklega stoletja. Kuki Shūzō se je pri svojem raziskovanju oprl na koncept brezkončnosti, medtem ko je Watsuji Tetsurō govoril o posebni dinamiki prehajanja preko negacije, ki jo vrši japonska umetnost.

V drugem delu se bom povrnila nekaj stoletij v preteklost in predstavila nekatere izmed temeljnih naukov *zen* budizma preko vpogleda v dela njegovega največjega predstavnika na Japonskem, Dōgena, in njegovega razumevanja časa, življenja ter smrti. Temu bosta sledila izpostavitve japonskega dojemanja smrti in sklepčni del, ki bo tvoril povezavo med vsem naštetim v celoto z izpostavitvijo *zen* budizma kot veznega člena ustroja japonske kulture in umetniškega ustvarjanja v času pred drugo svetovno vojno.

Postavka brezkončnosti v japonski umetnosti

Poezija, za katero hlepm, ni tiste vrste, ki vzbudi vulgarno občutje. Hlepm za poezijo, ki obrne hrbet zemeljskim poželenjem in vpo-tegne posameznikova čustva v svet, izpet iz vsakdanjega. [Natsume 2008, 9]

Akademik, ki je na področju iskanja nahajališča izvorov japonske estetike in kulture verjetno največ prispeval, je bil baron Kuki Shūzō. Dolgujoč nadvse zapleteni prepletenosti njegovega življenjskega dela se bom zamejila zgolj na enega izmed zapisov dveh predavanj, ki ju je podal v sklopu ene izmed *décades* v Pontignyu v francoskem jeziku; predavanje spada v rano obdobje njegovega ustvarjanja. V delu »The Expression of the Infinite in Japanese Art« (1998) si je trudil izpostaviti določujoče karakteristike japonske umetnosti širši javnosti, obenem pa je razvidno, da so že na tej točki v njegovem govoru prisotni nastavki teorije, ki jo pred-

stavi v knjigi *Reflections on Japanese Taste: The Structure of Iki* (Struktura Iki) (2006).

Pravi, da se je japonska umetnost razvila pretežno pod vplivom indijske in kitajske filozofije. To dvojico naj bi dopolnjeval moralni kodeks *bushidō*, sožitje te triade pa tvori moralno držo Japonske, nekakšen kult absolutnega duha – zavračanje vsega, kar je materialno. Iz te trojice naj bi se porodil zgodnji umetnostni slog *yamato-e*. Brezkončno ali brezmejno se primarno odraža v tehnikah, ki so tisto, preko česar naj bi se manifestirala prevladujoča naklonjenost japonske umetnosti k izrazu brezkončnega/brezmejnega. Slikarstvo je umetnost, ki se izrazi v prostoru, medtem ko se metafizični in moralni idealizem, ki zasleduje brezkončno, lahko porodi samo tedaj, ko uniči banalno idejo prostorskega. Od tod sledi prva karakteristika, ki je zavračanje dajanja prioritete geometriziranju prostora. Kaj pomeni blizu, kaj je daleč? – Oddaljena gora se nam čisto pojavlja znatno bliže kot drevesa pred nami. Seveda ima umetnik vso prostost, da izgradi geometrijski prostor po svoji želji, a je veliko ustvarjalnejši, v kolikor zmore matematično perspektivo nadomestiti z metafizično. Namesto da bi se umetnik poslužil prikaza celotnega drevesa, naslika zgolj deblo; namesto celotne hiše zgolj streho. V nasprotju s statičnostjo sta imela izrazno prioriteto občutji večnega toka in prehajanja – od tod je vzniknila izredna pomembnost črte, saj je ta dinamična in na svojevrsten način hkratno vsebuje prihodnost v sedanjem; vsebuje prostor v nekem drugem prostoru. Poleg tega je tiha, zato je možna na sebi nositi tako absolut kot vzgib k brezkončnemu; umetnike so nemalokrat presojali po tem, kako močno črto so bili zmožni potegniti s čopičem.

Na področju barv znotraj japonskega slikarstva je veljalo, da naj bi zasenčile oči motrečega. Pravi umetniki so bili tisti, ki so s svojim delom deležili na brezmejnem, ki se je odražalo v izbiri preprostih barv črne in bele, ki si nasprotujeta, a se ravno v tem medsebojno dopolnjujeta, saj lahko s pravilnim upravljanjem z intenzivnostjo nanosa črnila tisti, ki riše, k življenju obudi nešteto odtenkov. Po japonskem kulturnem izročilu naj bi bilo brezkončno vsebovano v vseh rečeh, naloga umetnika pa sestoji natanko iz iskanja in ugledanja lepega tudi v tistih, ki vzbuja občutek fizičnega ali moralnega gnusa, torej grdega. »Vsi smo naivni otroci, bežimo pred temno nočjo. Umetnik je tisti, ki nam ponudi luč v samem srcu teme. Z vsakim korakom nam razkriva kraljestvo lepega. Poreče nam: Poglejte! Tu je čudovita pošast, tu je čudovit demon!« (Kuki 1998, 210)

Če je brezkončnost vsepovsod, potemtakem tudi najmanjše vsebuje

brezkončno, ravno toliko kot neka reč velikih dimenzij – to je še kako res v primeru izrazne forme, ki je poezija! Ena izmed glavnih in vpadljivejših značilnosti le-te je naklonjenost kratkim verzom; iz daljših pesnitev *choka* je forma sčasoma doživela skrčenje na krajšo *tanko*, njej pa je sledil (še krajši) *haiku*, ki ga Kuki v tem poglavju podvrže zelo resni obravnavi. V njem naj bi se brezkončno osvobajalo od tусvetnega časa. Menil je, da simetrična forma poezije nosi nekakšen pridih predizkustvene zaključnosti in zaprtosti, medtem ko se brezkončno kot oblika brez oblike lahko izrazi izključno pod danostjo razgibane, asimetrične oblike. V primeru *haikujev* lahko na delu zasledimo točno to načelo. Sedemnajst zlogov, razporejenih v tri vrstice v obliki 5-7-5, tvori njegovo formalno obliko. Ko jih prebiramo, kaj hitro opazimo zanimivost v omenjeni razporejenosti – prvi dve pozivata k mirnemu sožitju in naš ton branja se ob prebiranju srednje sproščeno upočasni. A ravno tedaj, ko se ugnezdimo v počitku, povsem iznenada pričamo nepričakovanemu, odrezanemu preskoku v zaključni del, ki je zopet krajši. Iz tega vira ta pesniška oblika črpa velik del svoje privlačnosti, podstat njeni zapeljivi lahkotnosti in zanimivim preходом v strjenosti, ki jo terja, pa je vedno nekakšna težnja k osvobajanju od časovnosti.

Vizija komunikacije v razmerju narave in umetnika se v japonski umetnosti realizira na osnovi metode »izpraznjene duše-srca«, ki je tudi srž različnih budističnih meditacij. Popolno izpraznjenje srca in duše naj bi ustvarilo možnosti, na osnovi katerih bi bil umetnik sposoben prisluškovati glasovom narave. [Milčinski 2013, 181–182]

Od prostora se japonska umetnost osvobaja v slikarstvu, arhitekturi in kiparstvu, poezija in glasba pa sta tisti dve področji, v katerih se osvobaja od časa. Funkcija umetnosti ni v zasledovanju potrebe po ovekovečenju izbranega trenutka časa, ki je v preminevanju. Čas, ki jo zanima, je tisti, ki teče v večnem ustvarjanju neskončnega. V *The Structure of Iki* (Strukutra Ikija) avtor razširi podano misel, ko uvede delitev na objektivne in subjektivne izrazne oblike, ki se nahajajo v umetnosti. Zanimivo in za naše miselne okvire docela nepričakovano je, da poezijo in prozo umesti med prve, medtem ko arhitektura in kiparstvo pripadata območju subjektivnega. Namen njegove delitve je sicer pokazati, v katerih oblikah se je zmožen udejanjiti fenomen *iki*, ki tvori zapleten sistem japonskega estetskega okusa. V primeru poezije pravi, da omenjeni pojav znotraj nje nikakor ne more bivati do svoje polnosti, zgolj kot fenomen zavesti, in da njegova celostna podoba vznikne šele ob tistem, kar klasificira za subjektivno.

Skrajšana oblika pesniške oblike *waka*, *tanka*, po navadi vsebuje dve lirični podobi. Prva je vzeta iz narave, druga pa prinese meditativno refleksijo na prvo. Glavna značilnost te oblike je, da proizvede sanjski učinek, saj predstavlja podobe resničnosti, brez da bi se povsem nanašala na resnično – je kot sanjska podoba resničnosti, ki jo slika sanjajoči in posreduje v branje ter ogled. Dolgujoč temu bralca postavi v položaj lahkega poistovetenja, ki še vedno nosi občutek tujosti.

Pesnika tanke bi se lahko primerjalo z osebo, ki v svojih rokah drži dve zrcali; prvo odseva prizor iz narave, drugo odseva tistega, ki drži zrcalo. Tanka torej nudi vpogled v naravo, a obenem v enaki meri v njenega opazovalca. [Hoffmann 1986, 20]

Haiku, ki je najsplošneje znana pesniška oblika na Japonskem, kot priznana forma vznikne šele v sedemnajstem stoletju v zgodovinskem obdobju Edo (1603–1867) z velikimi predstavniki, med katerimi so Bashō, Buson in Issa. Gre za skržitev z enaintridesetih zlogov na sedemnajst. Značilnost *haikuja* je, da se omeji na in naslika zgolj eno nadvse prodorno lirično podobo. Ta podoba po navadi kar prekipeva s polnostjo vsebine, ne glede na skrajno okrnjen prostor, s katerim razpolaga, da bi privedla do ekspresije. Tradicionalen *haiku* običajno sledi trem pravilom – opisuje en, enovit dogodek ali stanje. Čas, v katerem poteka, je sedanjost in zadnjič, nanašati se mora na motiviko enega izmed letnih časov. Če pesnik *tanke*, ko drži ogledalo, vzajemno odseva opazujočega in vtis iz narave, pa je sedemnajst zlogov *haikuja* prav tisto ogledalo, ki odseva pesnika samega. »Haiku je raztreščil samoodsevajoče ogledalo in v rokah pesnika pustil zgolj zrcalo, ki odseva naravo« (Hoffmann 1986, 20).

Večina besed v japonskem jeziku se konča z neparnim številom zlogov, zato rima nikoli ne pride do zelenega izraza. To pomanjkljivost so nadomestili drugačni pesniški prijemi. Ob uporabi izmenjujočih se verzov, ki so pet- ali sedemzložni, nastane vrsta ritma, ki je japonska posebnost. Stare oblike japonske poezije so od venomer vključevale posebne vrste ritma za svojo govorjeno podlago; pesništvo namreč ni temeljilo na ohranjanju ritma, temveč na nesimetričnosti, ki jo je dodatno poudarilo naglaševanje tonov. Raznolike metonimije, iteracije in podobni pesniški prijemi so izpolnjevali vlogo sredstva spodbujanja bralca, naj se upočasni, upirajoč se misli na hip preminevanja, na občutje brezkončnosti trenutka trajanja, ki v profanem prostoru sicer že mineva. »Pravijo, da je arhitektura utelešena glasba, a glasbo prav tako lahko kličemo arhitektura, ki je v teku« (Kuki 2006, 105). S tem zapisom Kuki želi posredovati misel, da se

iki v svoji celokupnosti v poeziji lahko izrazi le tedaj, ko je sopostavljena z lastnostjo ritma.

Kuki je poleg svoje dejavnosti pisanja poezije napisal tudi kar nekaj kritik in se udeleževal kot literarni teoretik. Nekatera izmed njegovih pomembnejših pisanj na to temo so zbrana v delu *Kuki Shūzō: A Philosopher's Poetry and Poetics*. John F. Marra v svojem čudovitem predgovoru ugotavlja, kako je filozof gledal na povezavo med glasbo in poezijo, ki sem jo že nakazala zgoraj. Pravi, da ima v primerjavi s prvo, ki v svojem trajanju zapolnjuje zgolj čas trajanja izvedbe (*tansōsei* – enoslojnost), druga večslojno temporalnost (*jūsōsei*); vse to zahvaljujoč njeni zmožnosti, da priskrbi skupno točko različnim temporalnostim, kot so čas govorjenja govorca, tega, o čemer je bilo govorjeno, ipd. Pri tem delu pretvarja reči preteklosti v sedanjost. »Haiku ne traja zgolj šest sekund, ki jih terja za to, da je prebran. S seboj povrh tega prinaša kontinuiteto idealnega časa, reverberacijo preteklega časa« (Marra 2004, 301).

Naj povzamem – Kuki je japonsko umetnost definiral kot idealističen izraz neskončnega v končnem in kot najverjetneje najponazorilnejši primer osvobajanja od časovnosti. V svojem kasnejšem obdobju je nemalo časa posvetil konceptu naključja, ki ga je kompleksno razdelal v svojem delu *Gūzensei no mondai* (Problem kontingence),¹ ki si v premislek med drugim jemlje tudi postavki bergsonovskega in fenomenološkega časa. Naj dopolnim, da v pričujočem delu čas misli zgolj v povezavi s poetičnim, kot se kaže v japonski umetnosti kot ena izmed njegovih lastnosti. Brezkončno, tisto, kar je osvobojeno od merjenega časa smrtnikov, se torej zanj utelesi v asimetrični, tekoči obliki *tanke* (5-7-5-7-7) in *haikuja* (5-7-5), kar je razvidno že iz njune predpisane postavitve zlogov. »Za Kukija poezijo sestavljata intuicija (*chokkan*) in občutje (*kandō*) trenutka minljive prisotnosti« (Marra 2004, 36). Meni, da takšna poezija zavzame položaj cikličnosti časa; napisano pretekli čas privede v sedanjost in v tem, ko se ta pokaže v upesnjeni obliki, prelomi vsakdanjost. Čas vertikalnosti – tu lahko govorimo o vseh atipičnih pojavljanjih časa (o izvenčasnem, preteklem, večnem »sedaju« itn.) – nenadoma prodre v uprostorjeno poezijo neavtentične sedanjosti, ki je horizontalna. Za ponazoritev tega dogodka uporabi pomenljiv *haiku*, ki je bil napisan izpod rok znanega pesnika Bashōja in čudovito ponazarja zapisano (Marra 2004, 39):

Tachibana ya

¹ Delo je v izvirniku dostopno v 2. zvezku avtorjevih zbranih del *Kuki Shūzō zenshū* (2011).

Itsu no no naka no
Hototogisu ²

Pesnik v tem skopem številu besed brez dodatne razlage sadju uspe na-
deti vonj in ptici njeno oglašanje, čeprav noben člen dvojice ne vsebuje
tega pojasnila – preprosto ga tudi ne terja. Člena sta obenem nakazatelja
zelo zanimivega pomisleka o časovnosti. Očitno je, da je bilo izkustvo, ki
ga opisuje *haiku*, nekoč že izkušeno v preteklem, v horizontalnem, ki se tu
pomeša s tekočim, z vertikalnim dogajanjem. Ta način ponovnega zaje-
manja preteklega, ki se pomeša v sedanjem, spominja na načelo časovno-
sti, ki ga je Proust veliko kasneje uporabil v svojem *Iskanju izgubljenega*
časa in kasneje komentiral Deleuze. Po navadi že ob krajšem srečanju z
deli japonskih kulturnikov zlahka opazimo, kako in čemu so bile v japon-
ski prostor zelo širokosrčno sprejete nekatere filozofske discipline, kot sta
fenomenologija in ontologija.

V japonski literarni teoriji velika teža počiva tudi na konceptu partici-
pacije. Neko umetniško delo še ni samozaključena celota, ko je natisnjeno
na list ali postavljeno v prostor, ki mu je bil dodeljen. »Šele z neposredno
udeležенostjo v nekem umetniškem proizvodu gledalec oziroma bralec
izkusi ogromen preskok v brezdanje metafizično jezero, v jezero večnega
sedaja« (Marra 2004, 40). Obenem je ta posameznik tudi nepogrešljiv
člen v sestavi umetnosti, ki jo izkuša – šele njegova prispevek in osebno
izkustvo tvorita končno podobo umetnine. V tem delu svojega pisanja
sem nakazala nekatere izmed splošnih lastnosti, ki jih lahko imamo za
značilno japonske, s poudarkom na postavki brezkončnosti, ki je v tesni
sorodnosti s poetično zmožnostjo poigravanja s časom v oblikah, kot so
waka, *tanka* in *haiku*. Na oboje se bom navezala tudi v nadaljevanju, a da
bi dalje spregovorila o kateri koli izmed dveh, moram najprej vpeljati še
eno izjemno zanimivo teorijo, ki jo je zagovarjal Kukijev sodobnik Wat-
suiji, s katerim predstavljata dve zelo pomembni imeni kyōtske šole. Sle-
dnji je bil za časa svojega življenja v tesnem stiku z največjim predstavi-
kom japonske proze prve polovice dvajsetega stoletja; Natsume Sōseki naj
bi bil celo glavni navdih za osrednji koncept Watsuijeve kasnejše etike,
ki se imenuje *aidagara*.

Občudovanje tujega kot posebna japonska značilnost

Ciljam na posebno cenjenje tujih dežel in hkratno omalovaževanje
Japonske, ki se rodi, ko se naši učenjaki spoznavajo z dovršeno

² O, mandarina! / v nahajališču katerega časa, / kukavica (avt. prev.).

kulturo v tujini. V času, ko začenjajo ceniti nov kulturni uvoz, začutijo nagnjenje k počutju, da jim je dovoljeno, da opustijo in napravijo odmik od lastne zapuščine. Moj zaključek je ta, da je navedeni odnos kot tak tradicionalen vzgib japonskega naroda. [Watsuji 1998, 250]

V eseju »Nihon Seishin« (Japonski duh) Watsuji (1998) trdi, da ne glede na to, kako daleč nazaj stopimo v japonski zgodovini, ne bomo naleteli na niti eno samo obdobje, ki ne bi bilo podprto z dokazi v prid temu, da so bili očarani nad mikom tujega, najsibo je govor o prvih najdbah zvoncev *dotaku* z izrazito korejskimi značilnostmi ali o uvozu budizma iz Kitajske v šestem stoletju. Cel osebnost tako velikega pomena, kot je bil menih Dōgen, ki predstavlja enega izmed največjih filozofov japonskega prostora, je brez prikrivanja izražala svojo naklonjenost veličini Kitajske in malodušje do domnevne majhnosti ter okrnjenosti dežele, svoje rodne Japonske. Podoben fenomen je avtor v času pisanja eseja opazal v obdobju Meiji in izvor načina napredka, ki si ga je izbrala moderna Japonska, prisojal točno temu vzgibu občudovanja, ki ga je zaslediti od samega pričetka zgodovino pisja dežele, ki se prične tedaj, ko je ta prvič vstopila v stik s tujim. Samo dejstvo, da v tem prostoru obstaja nekaj, kar dovoljuje, da preseženi trenutki v dolgem razvoju (pre)živijo in vztrajajo, je po njegovem mnenju ena izmed najpohvalnejših lastnosti japonskega, saj pridno asimilira novo, medtem ko zvesto ohranja staro, kar naj bi se celostno odražalo v vsakdanu, celo v največjih trivialnostih, kot so dnevni načini oblačenja, kuhanja in domovanja. Ne gre zgolj za to, da se ohranjajo slogi oblačenja, ki so bili prevladujoči tri stoletja nazaj; ne da bi vmes opustili predmoderne ali zahodne sloge oziroma poskusili najti kompromis med obojim, so bili ti nenadoma združeni v običajnem vsakdanu. Podobno se je odvijalo z domačo okolico in s prostorom, a vendar avtor pravi (Watsuji 1998, 256): »Vseeno je. Tudi če položimo tuje pohištvo na naše *tatami* podlage; dokler ohranjamo ponotranjen čut za to, da je hoditi obut po *tatamijih* globoko neprimerno dejanje, nam ne preostane drugega kot to, da smo privedeni do sklepanja, da so naši domovi še vedno prebivališča v japonskem slogu.«

Vendar pa se je znatno zanimiveje poglobiti v raziskovanje, kako se povedano odraža v umetnosti. Uvodoma filozof kot primer navede *tanko* (kratko pesem) kot slog poezije, ki se je sicer izoblikoval pred trinajstimi stoletji, a vseeno ostal pri življenju, vred z vsemi novimi, ki so vzniknili po njem. Tudi *yamato-e*, slikarski slog, ki jih šteje deset, še vedno neomajno vztraja kot velik vpliv na stvaritve kontemporarnih slikarjev. Po šestih sto-

letjih si lahko ogledamo predstave iz repertoarja gledališča *Nō*, ki se izvajajo na vsakodnevni ravni, brez da bi se znotraj njega izvorni elementi na kakršen koli način predrugačili. Vendar tu ne gre za enostavno sožitje starodavnih oblik z novimi, ki jim pridejo naproti – poseben čar, ki jih družijo, je ohranjanje popolnega medsebojnega nasprotovanja – opozicija, v kateri na nek način uživajo združitev. Ravno v tem postopku vršenja stroge negacije starega z novim povzročijo enovito zmožnost za preživetje tistega, kar je bilo prečeno.

Reprezentativen odraz tega je lutkovno gledališče *jōruri*, ki je vzniknilo kot nasprotovanje strogim načelom in določbam igranja predstav *nō*. Posebna značilnost drugega se nahaja v sledečem: čeprav so igralci na odru posamezniki utripajočega srca, jim pravila igranja narekujejo, da morajo z največjo mero strogosti potlačiti gibanje, ki je živčim bitjem sicer po naravi inherentno. *Nō* temu navkljub slovi po tem, da je zmožen izraza brezmejno globokih odtenkov čustev, izvirajoč prav iz izolacije vsake možnosti, da bi se ta pojavila tako, kot se ponavadi udejanjajo v naravnem svetu. Podobno se godi v primeru *sumi-e*, sloga slikanja s črnilom, ki deluje po načelu odpovedanja vsaki barvi, a mu vendar, in to ravno iz tega razloga, uspe pričarati neskončno globoko lepoto odtenkov, ki jo uprizarjajo sivine. Obličje, torej tisto, kar najzvesteje odraža človeška čustva, je v *Nō* prekrito z masko – v primeru, da ta ni nošena, pa jo mora obraz igralca nepremično posnemati. Nasprotno *jōruri* temelji na tem, da lutke, ki jim življenje ni dano vnaprej, pripravi do tega, da se premikajo kot živa bitja in posnemajo premičnost do kar največje mere podobnosti z živčim. Videti je, kako je bilo točno tisto, kar je bilo prvemu odvzeto, v drugem pripeljano do polne veličine, tako kot je umanjkanje barve v *sumi-e* doživelo razcvet kasneje v slikarstvu obdobja Momoyama (1568–1600).

Iz tega sledi sklepanje, da so se novi estetski slogi udejanjali kot težnja po negaciji starih, a ta negacija ni predstavljala njihovega uničenja, nasprotno, pravi Watsuji (1998, 259): »[P]reko vstopa v negacijo so bile k življenju privedene posebne karakteristike njihovih lastnih form, obenem pa so zaživele kot tisto, kar je unikatno samo v sebi.« Tisto, kar je bilo premagano, se šele tako dokončno in resnično uveljavi ter zadosti preizkusu pravice do nadaljnjega obstoja. Raznolike forme, ki so se izoblikovale v zgodovini Japonske, tako ugledamo kot združene na večslojen način v stičišču enega kulturnega življenja, to pa je možno zgolj, v kolikor pristanemo na postavko, da se prava, konkretna združitev zgodi, če vsak sleherni trenutek nasprotovanja privedemo v to, da živi svoje sebi lastno življenje (str. 260). Končni sklep, do katerega je Watsuji priveden v

svojem pisanju, je, da umanjkanje zaključenosti ali oprijemljivosti izmuzljivega pojma japonske kulture in identitete potemtakem ni nekaj nujno slabega; pomeni zgolj, da japonska kultura in identiteta ne prisegata na abstrakcije – to je pot japonskega Duha, na katero je šele vstopil v zasledovanju smotra, da bi se nekoč ovedel samega sebe.³

Preko Watsujijevega spisa smo privedeni do ugotovitve, da japonski umetnosti lahko prisodimo zelo pomemben vzgib oziroma značilnost. Ta značilnost je njena usoda prelevitve v popolnoma nasprotujočo si obliko, ki je ne izniči, temveč ji pusti živeti v polnosti. V svojem zapisu se na nobeni točki izrecno ne izjasni glede poezije. Ali njegovo načelo vztraja tudi pri zgodovinskem razvoju lirike? Vsekakor. Po vztrajnem krčenju zlogov v poeziji je prišlo še do večjega preobrata. Shiki Masaoka, četrti izmed mojstrov *haikuja*, je v dvajsetem stoletju utrl pot popolni preobrazbi dotdanjega dojemanja te oblike. Napravil jo je za veliko sproščenejšo in dostopnejšo, njegovi prijemi pa so v končni točki rezultirali v tem, da se je pesniška oblika odela v ogrinjalo proze. Na prvi pogled je to nekaj docela nasprotnega – kot je bilo nakazano, *haiku* temelji in se ponša ravno s svojo kratkostjo, medtem ko prozna dela sestojijo iz nemalo besed.

Haiku je del literature. Literatura je del umetnosti. Zatorej so merila umetnosti enaka kot tista, ki pripadajo literaturi. Merila literature so merila haikuja. Iz tega sledi, da lahko slikarstvo, kiparstvo, glasbo, dramatiko in prozno fikcijo obravnavamo z nanosom enakega sklopa meril. [Masaoka 1895, 342]

Kot lepo ponazarja odlomek, se je pojavila nekakšna potreba po teoretskem razmejevanju. V obdobju Meiji (1868–1912) je ob prizadevanjih Shikija *haiku* sploh bil povzdignjen v priznano literarno formo. Z odprtjem države po koncu obdobja Edo (1603–1867) je Japonska doživela svojevrstno bivanjsko krizo. Država se je po četrtnisočletja odprla svetu in nenadoma se je pojavila silna nuja po tem, da si ustvari svetovno identiteto, kar se je odražalo na vseh področjih. Posledično se je šele tedaj pojavila iniciativa, da je umetnost nujno začrtati in razmejiti. Nenadoma je *haiku* postal prekratek, saj je v primerjavi z evropsko književnostjo, ki je tedaj postala pisateljski ideal, posedoval zanemarljivo malo semantične vsebine – pojavila se težnja po daljših delih. Celo ugledni pesniki tedanjega časa, kot so bili Shimazaki Tōson, Tayama Katai in Kitahara

³ Kyōtska šola filozofije je gojila globoko spoštovanje do Heglove dialektike, kar se še posebej odraža v delih Watsujija in Nishide.

Hakushū, so se usmerili v daljše, prozno pisanje. »V jedru Shikijevega gibanja je bilo prizadevanje, da bi na plano privlekel in ohranil ves potencial, inherenten haikuju v modernem smislu« (Karatani 1993, 178). Da bi dosegel to, kar si je zadal, je pesnik napravil pravo literarno revolucijo – združil je polji pesništva in slikarstva, da je ustvaril nov žanr proznega pisanja. Slog *shasei* ali »skica iz življenja« od pisatelja terja osredotočen, dobeseden popis videnega zavoljo tega, da bi bralec popolnoma razumel, kaj natanko ga je navdihnilo, in bi tako dodobra užil prizor, ki ga predstavlja delo. *Haiku* romani skoraj vso svojo težo polagajo na metodo pisanja in niti ne toliko na vsebino, ki jo opisujejo.⁴

Natsume Sōseki je v omenjenem slogu napisal kar nekaj reprezentativnih primerov. Najslavnejši izmed njih je verjetno roman *Kusamakura*, ki notranjemu dogajanju slikarja, ki se je odpravil na oddih v japonsko gorovje, nameni toliko strani, da se izven tega odvije zgolj zanemarljivo število interakcij z zunanjo okolico – v celotnem delu se ne pripeti skoraj nič. V zgodbi se prepleta veliko število zanimivih filozofskih tem. Sledeči izsek je ponazoritev misli protagonista, ki se ravno vzpenja na mirno planjavo, na katero se je namenil iz hrupa prenasičenega mesta. V njem je prepoznati kar nekaj *zenovskih* motivov, ki tu udobno sobivajo z literarnimi prijemi obdobja Meiji (Natsume 2008, 13):

Tedaj, ko se odpovem vsaki misli o sebstvu kot takem in v sebi vzgostim pogled čiste objektivnosti, se prelevim v stanje – povsem prvič, kot kakšen lik v poslikavi – prelepega sožitja z naravnimi fenomeni, ki me obkrožajo. V trenutku, ko svoje misli preobrnem nazaj na svojo nejevoljnost nad padajočim dežjem in trudnostjo svojih nog, izgubim svoje nahajališče v svetu pesmi ali poslikave.

V primerjavo bralcu prilagam enega izmed Kukijevih kasnejših pesniških del, iz katerega menim, da utegne razbrati povezavo s Sōsekijevim proznim zapisom (Marra 2004, 98):

Kamogawa no
mizuoto samushi
kyōdan ni
tachi utsusomi wa
horobi yuku nari⁵

⁴ Gre za slog, povsem unikaten Japonski.

⁵ Mrzel je zven vode / reke Kamogawa – / stoječe v predavalnici, / to pričujoče telo / izgine iz stvarnosti.

Nekatere pomembne postavke *zen* budizma

Do te točke sem se s pomočjo teorij Kukija in Watsujija ukvarjala z zastavljanjem splošnega okvira, za katerega tudi sama menim, da je vanj moč umestiti gibanje, ki ga je skozi stoletja izkazovala japonska umetnost – vztrajajoče nanašanje na brezkončnost in vseprepletenost ter »dialektiko« menjajočih oblik. V nadaljevanju si bom prizadevala za vpeljavo tretjega sestavnega dela te strukture, in sicer *zenovske* filozofije in estetike, ki jo ta prinaša s seboj, v odnosu do obeh omenjenih delov preko postavke smrti in njenega kulturnega dojemanja v zgodnejši poeziji. Na tej točki bom storila kronološki obrat in se iz kasnejše zgodovine podala v obdobje vojaške vladavine prestolnice Kamakura (1185–1333), ki obeležuje prihod *chan* budizma iz Kitajske na japonsko celino. V tem obdobju nastane zbirka spisov *Shōbōgenzō*, ki je kar najgloblje zaznamovala razvoj japonske filozofije do danes.

Osnovna usmeritev Dōgenovega zena je izvajati zazen, ki naj bi bil popolna realizacija jaza – tj. jaza, poistovetenega z drugimi, ki naj bi bil vesoljni ali resnični jaz. Da to dojamemo, moramo prek prakticiranja *zazena* doživeti odsotnost jaza, mišljenje onkraj konceptualnega mišljenja. [Milčinski 2013, 171]

Verjetno najslavnejši izmed Dōgenovih spisov se imenuje »Uji«. V njem je obravnavano *zenovsko* pojmovanje časa. Delo ima veliko pomembnost tudi za kasnejši filozofski razvoj, sploh za osrednji pojem raziskave vseh predstavnikov kyōtske šole, ki so pisali o praznini, sledeči Nishidi. »Uji« je nedvomno vplival tudi na Kukijevo pojmovanje časovnosti, naključja in postavke brezkončnosti, kot sem ga nakazala v sklopu obravnave njegove študije poezije. Spis predstavi misel, da čas ni zgolj lastnost posamičnega bivajočega, temveč del vseprepletenosti širše celote pojavljanja biti – časa. V pričetku Dōgen sicer navaja (1988b, 89): »[N]aj povzamem – vse, kar eksistira v celokupnem svetu, v svoji sopostavljenosti tvori individualne čase« in »Uvideti moraš, da je na vsaki točki vsaka reč v tem svetu individualen čas. Vzajemno nevmešavanje reči je isto kot medsebojno nevmešavanje časov« (str. 90). A vendar se od individualne izkušnje kaj kmalu preusmeri v drugačno pojmovanje, namreč vse reči in bivajoče, ki si torej lasti svoj lasten čas, povzdigne na drugo raven. Osamelosti navkljub si obenem delijo tudi bit – čas, ki zajema in prekriva vse, kar obstaja.

Druga ključna postavka, ki jo vključuje *zen* budizem, je nauk o odsotnosti večne, nepremisljive substance (pal. *anatta*). Na njenem mestu se

nahaja *muga* ali nesebstvo, ki je odsotnost tega, čemur po navadi pravimo jaz. »Odsotnost jaza pomeni zanikanje absolutne realnosti in kakršne koli nespremenljive substance pa tudi to, da ljudje nimamo nekega jedra ali centra, čeprav posedujemo različne mentalne funkcije« (Milčinski 2013, 167). Največji preobrat, ki ga je kot šola v budizmu napravil kitajski *chan*, je v umiku od klasične logike in celega izbora predpisov, ki so ga vsebovale ostale šole – podobno kot njegovi predhodniki si je tudi prvotno klasično izšolan Dōgen zastavil vprašanje: če predpostavimo, da vsi deležimo na Buddhovi naravi in imamo enake možnosti za razsvetljenje – čemu dolgujemo toliko nekih pravil? Lahko bi dejali, da v *zenu* ni ničesar, kar bi bilo treba razložiti, ničesar, kar bi morali učiti in kar bi povečalo naše znanje.

Tretji vseprežemajoči motiv je nezadostnost jezika za izraz človeških stanj. Našemu vsakdanjemu jeziku ne uspeva prenesti natančnega pomena, kakor ga razume *zen*. D. T. Suzuki, še eden izmed pomembnih filozofov dvajsetega stoletja, se za ponazoritev tega dejstva oprime metafore krokarja in snega. Poreče, da je sneg sicer bel in da je krokar črn. A vendar oba, če pogledamo nekoliko abstraktneje, pripadata svetu in njegovemu nevednemu načinu govora.

Če želimo doseči samo resnico stvari, jih moramo opazovati z gledišča, v katerem svet še ni ustvarjen, v katerem se zavedanje o tem ali onem še ni prebudilo in v katerem je um zatopljen v svojo istovetnost, torej v svoj mir in praznino. [Suzuki 2019, 41]

Problem nezadostnosti govorice spremlja še nek drugi, prvotnejši – to je problem vednosti ali resničnega znanja o nečem. Edino znanje, ki ga človeško bitje lahko poseduje, izvira iz njega samega in je povsem subjektivno; o vrhovnih resnicah se ta ne more izrekati. Kot je dejal Suzuki (2019, 99): »[Č]e ne prihaja iz vas, ni nobeno znanje resnično vaše, temveč je le izposojeno perje.« Tudi Maja Milčinski v svojem delu *Telo-duh v neevropskih filozofijah* piše o tem, kako *zen* v ospredje postavi posameznikovo izkušnjo oziroma videnje stvarnosti (2013, 166): »[Z]nanje, kolikor ga filozof že ima, naj bi izhajalo iz izkušnje, ki je videnje.« Ta eksplicitni poudarek na videnem so Japonci prevzeli iz Buddhove teze o povezanosti vedenja in videnja. Slednje naj bi bilo vrsta izkustva, s katerim smo pahnjeni v videnje stvari v njihovi takšnosti (skrt. *tathātā*). Videti pojave in reči v njihovi takšnosti pomeni pridobiti uvid v njihovo resnično naravo (skrt. *dharmatā*). Gre za uvid v reči na ravni pred tvorbo kakršnih koli besed ali idej o njih, ko so še v stanju medsebojne povezanosti – jezik je tu

povsem trivialnega pomena. *Tathātā* se v zapisani formi najčesteje izraža v presekaniu naracije v anekdotah in navajanju navidez vsakdanjega ter brezpomenskega, npr. z uporabo motivov, kot je opazovanje tega, kako veter piha preko polja in češe skozi travo. »Vse znanje ima torej izvor v pravilnem videnju stvarnosti, h kateremu usmerja budistična filozofija, ki razuma ne postavlja nad preostale komponente človeka« (Milčinski 2013, 166).

Odsotnost razuma oziroma njegova izguba privilegija se izjemno dobro kaže tudi v postavki *satorija*,⁶ ki je globoko povezan z videnjem kot gledanjem stvari v njihovi takšnosti. »Satori lahko opredelimo kot intuitivni samovpogled, ki nasprotuje intelektualnemu in logičnemu razumevanju« (Suzuki 2019, 94). Četudi beseda izvira iz japonskega glagola *satoru*, ki pomeni *vedeti*, se ne oklepa razuma in epistemološke vednosti, kakor bi lahko utegnila beseda napačno implicirati. *Satori* pomeni doživeto izkustvo, preko katerega se nam utrne »razsvetljenje« o resnični naravi sveta, ki je neizrazljivo s posluževanjem jezikovnega izraza. Posledica doživetja *satorija* je predvsem v pridobitvi novega vidika gledanja na svet – popolna rekonstrukcija vsega, kar smo mislili, da razumemo, in gradnja na novih temeljih samo toliko, da jih lahko vnovič porušimo. »Odlična pesem oziroma verz naj bi bil posledica razsvetljenja v *zen* budizmu oziroma naj bi imel isti status kot doživetje razsvetljenja (*satori*)« (Milčinski 2013, 193). Obstaja mnenje, da so se nekateri veliki mojstri *haikuja*, kot je Bashō, v svojem pisanju do neke mere približali izrazu tega izkustva, vendar je to nemogoče. *Satori* je navsezadnje individualno izkustvo, ki ga nihče ne more posredovati drugemu, sploh ne skozi trivialno govorico ali pisano besedo, in terja osebno doživetje. »Kak neartikuliran zvok, nerazumljiva pripomba, cvetoc cvet ali pa kak banalen pripetljaj, kot je na primer spodrseljaj, kar koli lahko postane okoliščina ali priložnost, ki um odpre za satori« (Suzuki 2019, 98). Tudi če to povsem drži, je zaradi tovrstnih izjav in nauk, iz katerih sestoji *zen*, pogosto tako, da ta vrsta budizma izjemno hitro postane žrtev raznolikih napačnih tolmačenj, saj se jo ob nepoznavanju zelo lahko nanese na skoraj vsako misel, ki v zakup ne vzame njenih pravih temeljev in zgodovinskega razvoja budizma.

V tem razdelku sem si prizadevala, da bi povzela nekatere izmed glavnih značilnosti in nauk *zena*: nesebstvo, problem govorice, odnosnost videnja in vednosti, pomen individualne izkušnje, nauk o resnični na-

⁶ V japonskem *zenu* je konceptu veliko večjo vrednost priznavala šola rinzai kot šola sōtō, katere predstavnik je bil Dōgen in je veliko bolj poudarjala prakticanje *zazena*.

ravi sveta in hipno razsvetljenje. Tistega, česar še nisem zadostno zajela, je nauk o praznini (skrt. *śūnyatā*),⁷ kakor ga razume ta vrsta budizma, a vendar sem se na nek način že ves čas gibala okrog njega, saj je vse poprej opisano del nauka o praznini. V nadaljevanju se bom posvetila japonskemu zgodovinskemu odnosu do smrti in temu, kako se odraža v *zen* budizmu v navezavi na Dōgenov razdelek »Shoji« v Shōbōgenzō ter meniško poezijo o smrti in temu, kako v *zenu* »šele sprijaznjenje s smrtjo omogoči duhovni razvoj, saj premaga vezanost na jaz« (Milčinski 2013, 174).

Pojmovanje življenja in smrti

Zavedanje o smrti je skoraj v vsaki kulturi velik del življenja pripadajočih posameznikov. To še kako drži v primeru Japonske, kjer že dolga stoletja obstaja izročilo pisanja poezije pred zadnjim izdihljajem. V primerjavi z drugimi jeziki ima japonski zavidljivo bogat zaklad besed in skovank, ki izražajo smrt. Rajši kot da bi zadnje dejanje poimenovali neposredno smrt (koren besede je *shi*), konec, ki ga je oseba dočakala, ovijejo v tesnejša določila. Tako poznamo *shinju* ali samomor ljubimcev, *senshi* (smrt v vojni) ipd.⁸

Tradicionalnemu japonskemu odnosu do življenja in smrti lahko sledimo do dveh glavnih virov. Prvi se nanaša na *shinto*, japonsko mitologijo, in na smrt, kakor je predstavljena v starih pesniških antologijah. V mitih zbirke *Shojiki*,⁹ v elegijah *Man'yōshū* ter celo v *Kokinshu* skoraj nobeni drugi motiviki ne pričujemo v tolikšni meri kot (pre)minevanju. V sklopu *shinta* imata smrt in propadanje sicer prvotno status nečistega, kar se jasno bere v omenjenih delih, a je nezanikljivo neizogiben in integralen del samega pričetka japonske civilizacije. Kasneje v šestem stoletju na Japonsko prodreta kitajska kultura in izročilo; pripeti se nagel in topel sprejem budistične misli na kontinentu, ki se naposled dokončno

⁷ Japonsko *kū*.

⁸ Ruski avtor gruzinskega rodu Grigorij Šalvovič Čhartšvili je pod psevdonimom Boris Akunin je izdal odlično knjigo *Pisatelj in samomor* (2017), ki osvetli tudi japonski kulturni odnos do dejanja in nekoliko tudi uporabljene pojme.

⁹ Boginja Izanami umre, zato se božanstvo Izanagi odpravi v podzemlje, da bi rešilo svojo izbranko. Ko jo najde, mu ta odvrne, da ne more napraviti povratka, saj je pojedla neko reč iz te dežele. Podobno kot v primeru Orfeja in Evridike bogovi uslišijo prošnjo Izanagija, a mu zabičajo, da se v poti iz podzemlja ne sme obrniti nazaj preko svojega ramena. Pravilo prekrši – ko se obrne, na tleh vidi njeno telo, ki ga razjedajo črvi. »Izanagi se samcat povrne v deželo živelih in takoj napravi obredje očiščenja« (Hoffmann 1986, 33).

usidra v obdobju Heian (794–1185).¹⁰ Prihod budizma in nauka o *nirvāṇi* je močno predrugačil pojmovanje smrti kot nečistosti (Ōmine 1992, 27):

[Z]avedanje o življenju kot neprijetnosti je bilo preseženo z naukom o tem, da sta čista dežela ali nirvana lahko realizirani ne šele po smrti ali v prihodnjem življenju, temveč sta sili, ki poganjata ljudi tu in zdaj. Večnost ni ne fantazija ne pričakovanje – tu je, da se izkusi v neposredni sedanjosti, da se globoko čuti v vsakdanjem življenju.

Na umiranje se je sedaj gledalo kot na postopek očiščenja od nevednosti in navezanosti ter odpravljanja napak iz preteklosti. V osmem stoletju se je Japonska seznanila z daoistično filozofijo Laozija in Zhuang Zija, ki je v povezanosti s tedaj uveljavljenim budizmom dosegla sožitje v *zenu*. *Zenovski* zapisi, kot so *koani*, poezija in anekdote, so si sčasoma nadeli vlogo pripomočka pri doseganju razsvetljenja. V samostanih se je vsak menih večkrat na teden sestal z učiteljem, ki mu je predstavil pripoved ali *kōan*. Odziv meniha ni bil nujno podan z govorjeno besedo; zelo težko je bilo razločiti, kaj je pravi odgovor, oziroma prejeti anekdoti pripisati kakršen koli semantični pomen.

Očistiti svojo zavest in videti svet takšen, kot je (*tathātā*), od posameznika terja uvid v preseganje nasprotij, kot sta življenje in smrt. Ravno tej temi je posvečeno eno izmed poglavij *Shōbōgenzō*, ki se imenuje »Shoji« (življenje – smrt). V njem obravnava zelo pomembno vprašanje budizma, ki se nanaša na smisel enega in drugega. Navezuje se na *zenovsko* pojmovanje časa in na doktrino o praznini. Črpa neposredno iz srčne sutre (*prajñāpāramitāhṛdaya*), ki govori o pomembnem načelu, da je obstoj prazen in praznina obstoj – oblika brez oblike. V budizmu poznamo štiri oblike neprijetnosti (pal. *dukkha*), ki si sledijo v sosledju rojstvo, staranje, bolezen, smrt in se navezujejo tudi na štiri plemenite resnice Buddhovega nauka.¹¹ Rojstvo in smrt počivata ravno vsak na svoji strani ekstrema. »Dōgen ju razume kot obliki nastajanja in preminjanja, skupni vsem čutečim bitjem. [...] Nastajanje-preminjanje je namreč skupno vsem čutečim bitjem in dokler se ne osvobodimo iz tega, kot človeška bitja ne moremo biti osvobojeni problema rojstva-smrti« (Milčinski 2013, 169). Dōgen poda mnenje, da je napačno predpostaviti, da se premikamo v eni, enotni črti na poti od življenja k smrti. Smrt je le ena točka v času in si

¹⁰ Tedaj prevladujeta budistični šoli shingon in tendai, *zen* se pridruži nekoliko kasneje, v obdobju Kamakura.

¹¹ Resnica o: neprijetnosti, vzroku neprijetnosti, koncu neprijetnosti in poti, ki vodi h koncu neprijetnosti.

lasti predponi *pred-* ter *po-*. V budizmu je življenje biti nerojen. Tudi izumrtje je takisto ena točka v času, ki gre v obe smeri časa – smrt je ne-smrt. Vidimo, da je med njima sedaj vzpostavljena istovetnost, ki ju postavi na mesto povsem neproblematične zamenljivosti, življenje je smrt in smrt je življenje – oba pojma sta neizključujoča in si ne nasprotujeta v ničemer. Ko pravimo, da preminjanje je, to ni nič drugega kot preminjanje samo. »Zatorej – ko pride rojstvo, je to zgolj rojstvo, in ko pride smrt, ni nič drugega kot zgolj to – smrt. Ko se soočaš z rojstvom in smrtjo, ne zavračaj, ne bodi navezan« (Dōgen 1988a, 285). Uvid v dejstvo, da sta rojstvo – smrt že po sebi nirvana, je edini način, da se osvobodimo ujetosti v koncept rojstva – smrti.

Jisei

Večina pesmi pred smrtjo je bilo prvotno napisanih v obliki *tanke*. Pesnjenje je bilo v splošnem najprej domena dvornih dam in je šele kasneje prerasla v občo prakso. Zapuščina poslovilnih pesmi s strani menihov je v največji meri prišla s *chan* budizmom iz Kitajske. Njihova vsebina je izraz minevanja, doktrine o navezanosti ter neprijetnosti, ki vznikne iz nje, brezkončnosti, enakodušnosti in spoznanja o praznini kot resnični naravi sveta. Kasneje se je to pisanje razširilo tudi na samuraje, v času šogunata Tokugawa pa se je običaj prikradel med vse sloje. Šestnajsto stoletje beleži popularizacija *haikuja* kot pesniške oblike; posebnost časa, v katerem se je porodil, pa sovпада ravno z razširitvijo izobrazbe tudi na manj privilegirane družbene sloje. Navada tovrstnega pisanja vztraja še danes in se je prvič popolnoma razplamtela z odprtjem japonske države v letu 1868. Zaradi vsesplošnega občutka izgubljenosti in malodušja si je nemalo kulturnikov tedaj vzelo življenje in za seboj pustilo zapise. Poslednje pesmi se v japonščini imenujejo *jisei*. Za razliko od poslovilnih sporočil se ne nanašajo nujno zgolj na samomore, temveč na zadnje besede, ki jih oseba izreče, ko se mirno poslavlja od življenja, kar je bil tudi njihov prvotni namen. Ščasoma se je znotraj skupnosti menihov sicer pojavila kritika teh zapisov, češ da naj bi mnogi izmed njih svojo pesem skovali že dolgo v preteklosti, še za časa vitalnega življenja, a je navada kljub temu vztrajala in se ohranila. *Jisei* pokrivajo širok razpon tem; velikokrat so obarvane celo s komičnimi ali satiričnimi vsebinami. Tu se nahaja primer duhovitega *haikuja* o smrti s pričetka osemnajstega stoletja, ki ga je na smrtni postelji izrekel menih Toko (Hoffmann 1986, 78):

Jisei to wa

simawachi mayoi
tada shinran¹²

Po navadi je bila navada spesniti nekaj, kar bi naslednikom pomagalo pri uvidu v smrt, ko bodo sami na točki nepreklicnega soočenja z zavito-stjo v temo, ali ponazoriti, da je tisti, ki je pesem izgovoril, ravnodušen do vsega, tudi do zretja končnosti v obraz. »Ne samo to, da je veliko izmed njih izražalo nenavezanost do smrti, temveč celo ravnodušnost do sveta preko nje« (Hoffmann 1986, 67). To seveda izhaja iz *zenovskega* pojmovanja preminevanja. S tega vidika je pisanje takšnih vsebin nekaj povsem nesmiselnega – navsezadnje je vednost subjektivna, tista, ki pride iz resničnega uvida v naravo sveta, pa povsem neizrekljiva. Čemu je navada torej sploh vztrajala? Stanje umiranja so imeli za stanje, v katerem je zavest razbremenjena vsega teoretičnega mišljenja in sklepanja – takšno stanje pa naj bi zavoljo teh okoliščin omogočalo neposredno izrekanje. V primerih te poezije je na mnogih mestih sijajno privedeno do izraza Dōgenovo pojmovanje življenja smrti; sledeči zapis je nastal izpod rok Ichikya Kozana v letu 1360 in lepo ponazarja nenavezanost na umiranje ter preseganje koncepta rojstva – smrti (str. 109):

Brez vse lastnine sem vstopil v svet,
bos ga zapuščam.
Moj prihod, moj odhod –
dva preprosta dogodka,
ki sta se prepletla.

Zaključek

Ko govorimo o japonski umetnosti, kakršna se je pojavljala pred drugo polovico dvajsetega stoletja in se v neki meri še vedno, to po navadi počenjamo z mislijo na nekatere elemente, ki smo jih ponotranjili do te mere, da ne moremo preko njih in avtomatično vase vsrkajo vse, kar se je na Japonskem na tem področju pojavilo v zadnjih več stoletjih. Tako tvorijo mrežo in merilo za zunanjo klasifikacijo vsega, kar ima izgled in okus po japonskem. Najverjetneje je že skoraj vsak slišal za odnosnost estetskih kategorij, ki so *wabi* (okus za preprostost) v odnosu do *sabi* (rja, zastarelo), za *yūgen* (skrivnostna, tiha lepota, ki za seboj skriva nepričakovano globino), *miyabi* (privzdignjena uglajenost), *fukinsei* (nesimetričnost), *mono no aware* (občutek odtujenosti in vnaprejšnje tegobnosti ali

¹² Pesmi o smrti / so zgolj utvara / – smrt je smrt.

žalosti zavoljo občutenja minevanja prisotnega) ipd. A vendar – naštetu so le pojmi in besede, s katerimi označujemo določene lastnosti, ki jih umetniško delo včasih le površinsko vsebuje in v največ primerih, ko jih ne obravnavajo japonski kulturniki, vnovič podležejo napačnim apropiacijam. Menim, da bi se v svojem govoru o tej umetnosti morali najprej zagledati in se ozreti na nekatere veliko temeljnejše gradnike njene sestave, ki sem si jih trudila izpostaviti v svojem pisanju.

Prvič, karakteristika (1) *brezkončnosti*, ki je vsebovana v vseh rečeh in moti ravnovesje našega dojetja časovnosti, prostorskega kontrasta med zunanjim ter notranjim z upoštevanjem budistične zvezanosti vedenja in videnja. Kot zapiše Marra (2004, 40): »Brezkončna lepota za Kukija eksistira zgolj v človeškem srcu. Resnična umetnost je torej notranja umetnost: ekspresija mističnega glasu večnosti, ki prihaja iz dna duše.« Drugič, posebna značilnost japonskega, ki je (2) *negacija* – radikalno menjavanje umetniških oblik, ki ne predpostavlja medsebojnega uničenja, temveč ohranitev in nedotaknjenost prvotnega, kjer ne pride niti do združitve obojega niti dialektičnega izginotja. In tretjič, (3) *vseprežetost z nauki zen budizma*, katerih delce je zaslediti vsepovsod v njej. Pred pojavu *zena* je umetnost v največji meri pogojevala motivika, prisotna v indijskem in kitajskem budizmu. Šele po njegovem prihodu in vkoreninjenju se je porodilo tisto, kar lahko štejemo za avtentično japonsko. *Zen* motiviko spremljajo tako oznake *wabi*, *sabi* itn. kot, še pomembneje, budistično razumevanje časa, prostora, *satori*, uvid v resnično naravo sveta, nenavezanost ter pojmovanje smrti.

Literatura

- Akunin, Boris. 2017. *Pisatelj in samomor*. Prevedel Borut Kraševc. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Dōgen, Eihei. 1988a. »Shoji.« V *Shōbōgenzō (The Eye and Treasury of the True Law)*, prevedel Kōsen Nishiyama, 285 Sendai: Nakayama Shobō.
- . 1988b. »Uji.« V *Shōbōgenzō (The Eye and Treasury of the True Law)*, prevedel Kōsen Nishiyama, 89–90. Sendai: Nakayama Shobō.
- Hoffmann, Yoel. 1986. *Japanese Death Poems Written by Zen Monks and Haiku Poets on the Verge of Death*. Tokio: Charles E. Tuttle.
- Karatani, Kōjin. 1993. *Origins of Modern Japanese Literature*. Uredil Brett de Barry. Durham in London: Duke University Press.
- Kuki, Shūzō. 1998. »The Expression of the Infinite in Japanese Art.« V *Sourcebook for Modern Japanese Philosophy: Selected Documents*, uredila in prevedla David A. Dilworth in Valdo H. Viglielmo, 207–219. Westport, CT: Greenwood.
- . 2006. *Reflections on Japanese Taste: The Structure of Iki*. Prevedel John Clark. Sydney: Southwood Press.

- . 2011. *Kuki Shūzō zenshū* 2. Tokio: Iwanami Shoten.
- Marra, Michael F., ur. 2004. *Kuki Shūzō: A Philosopher's Poetry and Poetics*. Prevedel Michael F. Marra. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Masaoka, Shiki. 1895. »Haikai taiyō.« V *Shiki zenshū* 4 Tokio: Kōdansha.
- Milčinski, Maja. 2013. *Telo-duh v filozofsko-religijskih tradicijah*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Natsume, Sōseki. 2008. *Kusamakura*. Prevedla Meredith McKinney. New York: Penguin Classics.
- Ōmine, Akira. 1992. »The Genealogy of Sorrow: Japanese View of Life and Death.« *The Eastern Buddhist* 25 (2): 14–29.
- Suzuki, Daisetz Teitarō. 2019. *Uvod v zen budizem*. Prevedel Peter Amalietti. Ljubljana: V. B. Z.
- Watsuji, Tetsurō. 1998. »Nihon Seishin.« V *Sourcebook for Modern Japanese Philosophy: Selected Documents*, uredila in prevedla David A. Dilworth in Valdo H. Viglielmo, 231–261. Westport, CT: Greenwood.

Psihologija
Psychology

Priložnostni spolni odnosi z vidika psihologije: intrapersonalni in situacijski dejavniki

Maša Černilec

Študentka Univerze v Ljubljani

masacernilec@gmail.com

 © 2022 Maša Černilec

Povzetek. Priložnostni spolni odnosi so pogost pojav, v katerega se vključujejo predvsem mladostniki in mladi na prehodu v odraslost. V prispevku smo predstavili različne dejavnike, s katerimi se priložnostni spolni odnosi povezujejo. Dotaknili smo se osebnostnih razlik v spolnem vedenju in motivov za vključevanje v priložnostne spolne odnose. Priložnostne spolne odnose smo umestili v širši družbeni kontekst, opredelili pojem kultura priložnostnih spolnih odnosov in predstavili nekatere značilne situacije ter skripte, ki določajo njihovo primernost. Proti koncu smo se osredotočili na psihološke posledice priložnostnih spolnih odnosov, konkretnije, na čustvene odzive in na povezanost priložnostnih spolnih odnosov z duševnim zdravjem ter blagostanjem. Predlagali smo, da bi bilo treba psihološkemu vidiku priložnostnih spolnih odnosov v izobraževanju nameniti toliko pozornosti kot zdravstvenemu.

Ključne besede: priložnostni spolni odnosi, spolnost, kultura priložnostnih intimnih srečanj, medosebne razlike, psihološke posledice

Casual Sexual Relationships from a Psychological Perspective: Intrapersonal and Situational Factors

Abstract. Casual sexual relationships (CSRS) are a widespread phenomenon, involving mainly adolescents and emerging adults. In this paper, we present several factors that are associated with CSRS. We touch upon individual differences in sexual behaviour and motives for participating in CSRS. We establish that CSRS are a part of a broader social context, define the term *hookup culture* and present some of the characteristic situations and scripts that predict CSRS. We emphasize psychological consequences of CSRS, more specifically emotional responses to CSRS and their connection with mental health and well-being. We suggest that the psychological aspect of casual sex should be given as much attention in education as the health aspect.

Key Words: casual sexual relationships, casual sex, sexuality, hookup culture, individual differences, psychological consequences

Opredelitve pojmov

Priložnostni spolni odnos označuje spolni odnos posameznikov, ki ni sta v romantičnem partnerskem razmerju (npr. Claxton in van Dulmen 2013). Izrazu priložnostni spolni odnosi v znanstveni literaturi v angleškem jeziku ustrežata izraza *casual sexual relationships* (CSRS) in *casual sex*, predvsem v preteklih letih pa so se uporabljali tudi drugi izrazi (npr. *non-relational sex*, *sex outside of committed relationship*), ki so danes redkejši (Wentland in Reissing 2011). Po letu 2005 se je v medijih in v znanstveni literaturi namesto angleškega izraza CSR močno uveljavil izraz *hookup* (npr. Garcia idr. 2012; Heldman in Wade 2010; Wentland in Reissing 2014). *Hookup* v slovenščini nima splošno uveljavljenega prevoda, ustrezajo pa mu nekateri izrazi v slengu (npr. zamutiti, zablučiti). Avtorji so sicer opozorili, da se izraza CSR in *hookup* vsebinsko razlikujeta. Medtem ko se CSR nanaša na vaginalni, oralni ali analni spolni odnos, je *hookup* širši izraz, ki lahko zajema različne oblike intimnosti, vse od poljubljanja do spolnega odnosa (Holman in Sillars 2012). Številne raziskave so pokazale, da je *hookup* dvoumen izraz. Udeleženci si pod pojmom predstavljajo raznolike aktivnosti, vse od spolnega odnosa do spolnega dotikanja in poljubljanja, četudi večina izraz povezuje s spolnim odnosom (npr. Olmstead, Conrad in Anders 2018). Nedosledno je tudi zapisovanje izraza, saj se v znanstvenih publikacijah pojavljajo tako zapisi *hookup*, *hook up* kot *hook-up*. Na terminološkem področju torej obstajajo nekatere nejasnosti, ki bi jih bilo treba razrešiti. Zaradi čim večje vsebinske pokritosti smo v tem prispevku pod pojmom priložnostni spolni odnosi združili raziskave s ključnimi besedami CSRS, *casual sex* in *hookup*. Četudi so avtorji uporabili izraz *hookup*, so namreč najpogosteje preučevali prav spolne odnose.

Spolnost izven romantičnega partnerskega razmerja je raznovrstno področje, ki ga zgolj krovni pojem priložnostni spolni odnos ne zmore zadovoljivo pojasniti. Dejstvo, da gre za priložnostni spolni odnos, namreč ne pove ničesar o trajanju in stopnji intimnosti takšnega odnosa (Wentland in Reissing 2011). Zaradi potrebe po večji natančnosti so se v znanstveni literaturi in popularni kulturi pojavili ožji izrazi, ki označujejo posamezne podtipе priložnostnih spolnih odnosov. Avantura za eno noč (angl. *one-night stand* – ONS) označuje spolni odnos posameznikov, ki sta se kmalu po seznanitvi odločila za spolni odnos, v prihodnosti pa ne na-

meravata ohranjati stikov in vzpostaviti dolgotrajnejšega razmerja (Campbell 2008; Jonason in Balzarini 2016). Avanturo za eno noč pogosto pojmujeemo kot tipičnega predstavnika priložnostnih spolnih odnosov, kar ni ustrezno, saj se izraz nanaša na časovno strogo zamejen dogodek. Poleg tega se avantura za eno noč od ostalih oblik priložnostnih spolnih odnosov razlikuje po tem, da je najmanj intimna (Wentland in Reissing 2011).

V nasprotju z enkratnostjo avanture za eno noč izraz prijatelja z ugodnostmi (angl. *friends with benefits* – FWB) označuje dogovor posameznikov, da bosta imela spolne odnose v okviru obstoječega prijateljstva. Odnos torej ni ne prijateljstvo ne romantično razmerje, temveč vključuje elemente obojega (npr. Bisson in Levine 2009). Uveljavil se je tudi izraz kolega za seks (angl. *fuck buddy*), ki se v literaturi pojavlja redkeje (npr. Wentland in Reissing 2014). Razlika med izrazoma kolega za seks in prijatelja z ugodnostmi je bila dalj časa nepojasnjena, saj posamezniki izraza v vsakdanjem pogovoru pogosto uporabljajo kot sopomenki (Weaver, MacKeigan in MacDonald 2011). Jocelyn J. Wentland in Elke D. Reissing (2011) sta opozorili, da udeleženci raziskav izraza kljub temu razumejo drugače, predvsem z vidika intimnosti odnosa. Medtem ko sta prijatelja z ugodnostmi pred začetkom spolnih odnosov v intimnem prijateljskem odnosu, sta kolega za seks znanca, ki se prijateljsko zblížata po pričetku spolne aktivnosti. Prijateljstvo, ki se oblikuje med kolegoma za seks, je površinsko in se praviloma konča sočasno s prekinitvijo spolne aktivnosti (Wentland in Reissing 2011). Razliko v intimnosti nakazuje tudi izbira besed *friend* in *buddy*, saj druga beseda očitno ne označuje pravega prijateljstva. Omenimo lahko še klic za seks (angl. *booty call*), ki ga avtorji opredeljujejo kot nagovarjanje k priložnostnemu spolnemu odnosu, najpogosteje v večernih urah in preko telefona (Jonason, Li in Cason 2009). Posameznika sta praviloma znanca in nista v prijateljskem odnosu, za spolni odnos pa se dogovorita občasno (Wentland in Reissing 2014). Klic za seks je torej v primerjavi z avanturo za eno noč bolj, v primerjavi s prijateljstvom z ugodnostmi pa manj intimna oblika priložnostnih spolnih odnosov.

Namen pregleda literature je bil preučiti raznolike psihološke vidike priložnostnih spolnih odnosov, tako tiste, ki se vežejo na posameznika, kot tiste, ki se vežejo na kontekst. Za pregled literature smo članke iskali v vseh podatkovnih bazah, ki jih zajema Digitalna knjižnice Univerze v Ljubljani (DIKUL). Iskanje je potekalo preko portala DIKUL. Iskali smo pod naslednjimi ključnimi besedami: *hookup*, *hookup culture*, *casual sex*,

casual sexual relationships. Vključitveni kriteriji so bili: članek je bil napisan v angleškem ali slovenskem jeziku, celotno besedilo članka je bilo prosto dostopno, naslov članka je vseboval eno izmed ključnih besed oziroma drugo besedo, ki je nakazovala vsebinsko ustreznost.

Razširjenost priložnostnih spolnih odnosov

Priložnostni spolni odnosi so danes pogost pojav, ki ga povezujemo predvsem s sociokulturnim kontekstom odrasčanja v zahodnem svetu. Raziskave se tako večinoma osredotočajo na spolno aktivnost mladostnikov in mladih na prehodu v odraslost, najpogosteje v času šolanja na fakulteti (Garcia idr. 2012). Številni raziskovalci so ugotovili, da se za priložnostni spolni odnos vsaj enkrat v življenju odloči približno 40–60 % mladih odraslih (Correa idr. 2017; Fielder in Carey 2010b; Gute in Eshbaugh 2008; Holman in Sillars 2012; Kalish in Kimel 2011; Paul, McManus in Hayes 2000). Poleg tega je 40–60 % mladih odraslih poročalo, da so imeli vsaj enega prijatelja z ugodnostmi (Bisson in Levine 2009; Owen in Fincham 2011a). Odstotek mladih odraslih, ki so se v posamezni raziskavi odločili za priložnostni spolni odnos, je bil med drugim povezan z operacionalizacijo priložnostnih spolnih odnosov in odločitvijo za uporabo izraza *hookup* ali *casual sex*. Rachel Kallish in Kimmel (2011) sta opozorila, da predvsem študenti v dvournosti izraza *hookup* vidijo prednosti, saj izraz namerno ustvarja negotovost glede dejanj dveh posameznikov. Z omenjeno težavo so se srečali tudi raziskovalci priložnostnih spolnih odnosov, posledično pa rezultati različnih raziskav niso neposredno primerljivi.

Kultura priložnostnih intimnih srečanj

Priložnostni spolni odnosi sicer niso novost, vendar so skladno z opažanji različnih avtorjev šele po letu 2000 postali vseprisotni in predvsem za mlade odrasle tudi normativni (Monto in Carey 2014). Odobravanje priložnostnih spolnih odnosov v 21. stoletju po mnenju mnogih označuje tako veliko kvalitativno spremembo, da se je za omenjeni pojav uveljavilo poimenovanje kultura priložnostnih intimnih srečanj (angl. *hookup culture*) (Heldman in Wade 2010). Pod tem pojmom se v znanstveni literaturi večinoma preučuje udejstvovanje v priložnostnih spolnih odnosih, redkeje pa tudi udejstvovanje v drugih oblikah spolnega vedenja, kot nakazuje uporaba izraza *hookup*.

Pojem kultura priložnostnih intimnih srečanj se je prvič pojavil po letu 1990, razmahnil pa se je v 21. stoletju, predvsem po letu 2005 (Heldman in Wade 2010). Tudi pregled podatkovne baze EBSCO je pokazal, da se izraz

v znanstvenih publikacijah pred letom 1990 ni pojavljal, od leta 2006 pa se uporablja zelo pogosto (Monto in Carey 2014). Kulturo priložnostnih intimnih srečanj označuje prepričanje, da so priložnostni spolni odnosi prevladujoča oblika spoznavanja novih ljudi, ki do neke mere nadomesti obiskovanje zmenkov in tradicionalno dvorjenje (Stinson 2010). Opredelimo jo lahko na podlagi odnosnega in čustvenega vidika; odnosni vidik določa, da spolni odnosi potekajo izven romantičnega razmerja, čustveni vidik pa, da spolni odnosi potekajo v odsotnosti ljubezni in naklonjenosti (Joshi, Peter in Valkenburg 2014). Raziskovalci (npr. Allison in Risman 2014) so v okviru kulture priložnostnih intimnih srečanj opozorili na specifične skripte, ki določajo vedenja (dajanje pobude za spolni odnos, vedenje moških in žensk), ter situacije, v katerih so takšni odnosi primerni (zabave, prisotnost psihoaktivnih snovi). Druga skupina raziskovalcev je oblikovala merski pripomoček Endorsement of the Hookup Culture Index, s katerim je mogoče ugotoviti, v kolikšni meri udeleženci raziskav sprejemajo in odobravajo kulturo priložnostnih intimnih srečanj (Aubrey in Smith 2013). Ideja o kulturi priložnostnih intimnih srečanj je bila torej v znanstveni literaturi vplivna. Nekateri podatki o spolnem vedenju mladostnikov in mladih odraslih v 21. stoletju pa ne nakazujejo bistvene spremembe, če jih primerjamo s podatki o vedenju predhodne generacije, ki se je na prehodu v odraslost nahajala med letoma 1988 in 1996. Obe generaciji se namreč nista razlikovali po skupnem številu spolnih partnerjev, številu spolnih partnerjev v zadnjem letu in pogostosti spolnih odnosov. Prav tako se večinoma niso pokazale razlike v stališčih glede spolnosti in spolnih norm (Monto in Carey 2014).

Velika večina znanstvenih razprav o kulturi priložnostnih intimnih srečanj izvira iz Združenih držav Amerike (Farvid in Braun 2017). Ameriška kultura priložnostnih intimnih srečanj je bila deležna številnih kritik, nekaterih očitkov pa so bile deležne tudi raziskave, ki so jo preučevale. Raziskovalci so namreč obstoječi literaturi očitali, da se osredotoča izključno na heteroseksualne odnose in zanemarja značilnosti posameznikov, kot so rasa, razred, spol in spolna usmerjenost (Pham 2017; Watson, Snapp in Wang 2017). V Združenih državah Amerike se termin kultura priložnostnih intimnih srečanj tesno povezuje z obdobjem šolanja na kolidžu, natančneje s študentskimi domovi in z zabavami, ki jih načrtujejo bratovščine. Posamezniki, ki so deležni takšne študentske izkušnje, večinoma pripadajo beli rasi, se samoopredeljujejo kot heteroseksualno usmerjeni in izhajajo iz višjega socialno-ekonomskega sloja (Pham 2017). V nasprotju s tem je spolno vedenje skupnosti LGBTQIA+ sicer predmet

številnih raziskav, vendar ne v okviru kulture priložnostnih intimnih srečanj (Garcia idr. 2012). Redke raziskave so preučile zgolj to, kako pripadniki skupnosti LGBTQIA+ omenjeno kulturo zaznavajo (Lamont, Roach in Kahn 2018; Rupp idr. 2014; Watson, Snapp in Wang 2017). V eni izmed njih so raziskovalci ugotovili, da so LGBTQIA+ študenti do prevladujoče kulture priložnostnih intimnih srečanj praviloma kritični, vendar skripte priložnostnih spolnih odnosov včasih sprejmejo in reproducirajo (Lamont, Roach in Kahn 2018). Tudi študenti drugih ras in z nižjim socialno-ekonomskim statusom so iz kulture priložnostnih intimnih srečanj pogosto izključeni, posledično pa se njihove izkušnje in zaznave priložnostnih spolnih odnosov v ameriških znanstvenih raziskavah redkeje pojavljajo (Allison in Risman 2014).

Odrpto ostaja vprašanje, ali ima ideja o kulturi priložnostnih intimnih srečanj tako velike razsežnosti tudi v Evropi. V eni izmed redkih raziskav, v kateri so raziskovalci primerjali kulturo priložnostnih intimnih srečanj v Združenih državah Amerike in na Nizozemskem, so rezultati pokazali, da so priložnostni spolni odnosi v ameriških mladostniških revijah pogostejša tema kot v nizozemskih (Joshi, Peter in Valkenburg 2014). Kljub pomislekom glede posplošljivosti idej o ameriški kulturi priložnostnih intimnih srečanj ostaja dejstvo, da se za priložnostne spolne odnose odločajo tudi mladi odrasli v evropskih državah (Correa idr. 2017; Kaspar idr. 2016), spolni odnosi pa se, tako kot v Združenih državah Amerike, povezujejo z zabavami, uporabo psihoaktivnih snovi, aplikacijami za spoznavanje novih ljudi in s podobnimi dejavniki (npr. Castro idr. 2020; Timmermans in De Caluwé 2017a; Træen in Lewin 1992).

Nekateri individualni napovedniki priložnostnih spolnih odnosov

Mnogi raziskovalci so se pri preučevanju priložnostnih spolnih odnosov osredotočili predvsem na situacijski kontekst, pri tem pa prezrli medosebne razlike v spolnem vedenju. Raziskave, ki so kot okvir vzele psihologijo osebnosti, so sicer v manjšini, vendar predstavljajo pomemben prispevek k razumevanju psihologije priložnostnih spolnih odnosov (Jonas, Hatfield in Boler 2015). Vendar pa nekateri opozarjajo, da osebnostne lastnosti pojasnjujejo majhen delež variance v pogostosti priložnostnih spolnih odnosov in jih je torej vedno treba preučevati sočasno s širšim kontekstom (Kaspar idr. 2016).

Priložnostni spolni odnosi se tesno povezujejo s socioseksualno orientiranostjo. Socioseksualna orientiranost je relativno stabilna lastnost, ki določa posameznikova stališča do in pogostost udejstvovanja v pri-

ložnostnih spolnih odnosih. Glede izraženosti lastnosti v populaciji obstajajo velike medosebne razlike, pri čemer se ljudje porazdeljujejo med restriktivno socioseksualno orientiranostjo na eni in permissivno socioseksualno orientiranostjo na drugi strani. Restriktivni posamezniki želijo biti zavezani le enemu romantičnemu partnerju, bližina in intimnost pa sta pri njih predpogoj za udejstvovanje v spolnosti. Poleg tega imajo v splošnem manj spolnih partnerjev. Permisivni posamezniki se v nasprotju s tem lahko udeležujejo v spolnih odnosih brez bližine in intimnosti, v splošnem pa imajo več spolnih partnerjev (Simpson in Gangestad 1991). Socioseksualna orientiranost se povezuje s pogostostjo priložnostnih spolnih odnosov (Correa idr. 2017; Simpson in Gangestad 1991) in moderira odnos med priložnostnimi spolnimi odnosi ter odzivi nanje (Vrangalova in Ong 2014). V vzdolžni raziskavi so namreč udeleženci pisali tedenske dnevnike in v njih zabeležili, ali so imeli priložnostne spolne odnose ali ne. Permisivno socioseksualno orientirani udeleženci so v tistih tednih, ko so imeli priložnostni spolni odnos, poročali o manjšem distresu in večjem blagostanju kot v tednih, ko priložnostnega spolnega odnosa niso imeli. Pri restriktivno socioseksualno orientiranih posameznikih ni bilo nobene razlike v distresu in blagostanju (Vrangalova in Ong 2014). Podobno so permissivno socioseksualno orientirane ženske poročale o visokem zadovoljstvu s spolnostjo tako v romantičnem razmerju kot v priložnostnih spolnih odnosih, restriktivno socioseksualno orientirane ženske pa so bile zadovoljnejše s spolnostjo znotraj romantičnega razmerja (Wongsomboon, Burleson in Webster 2020).

Raziskovalci so odkrili pozitivno povezanost vključevanja v priložnostne spolne odnose z ekstravertnostjo (Gute in Eshbaugh 2008; Jonason, Hatfield in Boler 2015; Kaspar idr. 2016; Olmstead, Pasley in Fincham 2013), odprtostjo za izkušnje (Smith 2016) in nevroticizmom (Gute in Eshbaugh 2008; Kaspar idr. 2016). Ekstravertnost se je sicer povezovala tudi s pogostostjo romantičnih razmerij, ne le priložnostnih spolnih odnosov (Jonason, Hatfield in Boler 2015). Redkejša raziskava so pokazale negativno povezanost priložnostnih spolnih odnosov s sprejemljivostjo, z iskrenostjo in vestnostjo (Gute in Eshbaugh 2008; Jonason, Hatfield in Boler 2015). Priložnostni spolni odnosi so se poleg tega pozitivno povezovali s potrebo po dražljajih (Fielder idr. 2013; Kaspar idr. 2016) in z impulzivnostjo (Paul, McManus in Hayes 2000). V eni izmed raziskav je potreba po dražljajih napovedovala problematično uživanje alkohola in pošiljanje eksplicitnih seksualnih sporočil, preko tega pa priložnostne spolne odnose (Dir, Cyders in Coskunpinar 2013). Potreba po spolnih

dražljajih, ki jo označuje iskanje novih in vznemirljivih spolnih izkušenj, se je prav tako povezovala z večjim številom spolnih partnerjev in večjim številom avantur za eno noč (Lu idr. 2014).

Posamezniki, ki so imeli višje izražene lastnosti temne triade (makiavelizem, narcisizem in psihopatijo), so v raziskavah dajali prednost priložnostnim spolnim odnosom pred romantičnimi razmerji. Tisti z visoko izraženim narcisizmom so preferirali vse oblike priložnostnih spolnih odnosov, tisti z visoko izraženo psihopatijo pa le avanturo za eno noč in klic za seks. Povezanost makiavelizma z odločanjem za priložnostne spolne odnose so nekatere raziskave potrdile, druge pa ne (Jonason, Luviano in Adams 2012; Koladich in Atkinson 2016).

Motivi za priložnostne spolne odnose

Pri preučevanju motivacije za priložnostne spolne odnose se udeleženci raziskav najpogosteje imenovali naslednje motive: spolni užitek, zabava, privlačnost spolnega partnerja, uživanje psihoaktivnih snovi, pritisk vrstnikov, potrjevanje lastne vrednosti, spoprijemanje s stresorji, občutek intimnosti v odnosu s spolnim partnerjem in želja po romantičnem razmerju (Armstrong in Reissing 2015; Kenney idr. 2013; Kettrey in Johnson 2020; Lyons idr. 2014; Regan in Dreyer 1999; Shepardson idr. 2016; Snapp idr. 2014; Weaver in Herold 2000). Shannon R. Kenney idr. (2014) so s pomočjo eksploratorne faktorske analize ugotovili, da se raznoliki motivi razvrstijo pod pet nadrednih dejavnikov: socialno-spolni motivi, socialno-odnosni motivi, motivi okrepitve pozitivnih čustev in stanj, motivi spoprijemanja s stresom in motivi konformnosti.

Najbolj izražena motiva za vključevanje v priložnostne spolne odnose sta praviloma zabava in iskanje spolnega užitka (Kenney idr. 2013; Regan in Dreyer 1999; Shepardson idr. 2016; Thorpe in Kuperberg 2021). Udeleženci raziskav v splošnem poudarjajo, da poskušajo biti pri vključevanju v priložnostne spolne odnose čim brezбриžnejši in čim bolj čustveno nevpleteni (Wade 2021). V nasprotju s tem se nekateri posamezniki v priložnostne spolne odnose vključujejo tudi zaradi želje po intimnosti in nežnosti, ki se kažeta v konkretnih dejanjih, npr. v objemanju in vzpostavljanju očesnega stika s priložnostnim spolnim partnerjem (Garcia idr. 2018). Iskanje intimnosti v kontekstu priložnostnih spolnih odnosov lahko pojmuje kot odstopanje od prevladujočih seksualnih skriptov, vendar ob tovrstnem kršenju nenapisanih pravil priložnostni spolni odnos najpogosteje napreduje v romantično razmerje (Wade 2021).

Ob upoštevanju lastnosti razvojnega obdobja mladih na prehodu v od-

raslost so Heidi A. Lyons idr. (2014) dodatno imenovali nekatere specifičnejše motive za vključevanje v priložnostne spolne odnose. Mladi na prehodu v odraslost so priložnostne spolne odnose pojmovali kot prehodne dogodke po prekinitvi romantičnega razmerja, predvsem v času, ko so se bolj posvečali sebi in lastnim akademskim ter kariernim ciljem. Poročali so tudi, da se za priložnostne spolne odnose odločajo, ker ne želijo biti vezani na določeno lokacijo bivanja in se pogosto selijo zaradi dela ali izobraževanja. Nekateri udeleženci so menili, da so trenutno premladi, da bi se dolgotrajno zavezali. Ti motivi so se pri mladih na prehodu v odraslost pojavljali sočasno z motivi, omenjenimi zgoraj.

Jeremy E. Uecker, Lisa D. Pearce in Brita Andercheck (2015) so na podlagi izraženosti motivov za priložnostne spolne odnose definirali štiri skupine posameznikov. Prvo skupino so sestavljali posamezniki z visoko ravno dezinhibicije, ki so za priložnostne spolne odnose odločali zaradi zabave, iskanja vznemirjenja in spolne zadovoljitve. Za drugo skupino so bili značilni utilitarni motivi, saj so ti posamezniki najpogosteje pričakovali, da se bo iz priložnostnega spolnega odnosa razvilo romantično razmerje. Tretje skupine nobeden izmed dejavnikov ni visoko motiviral za vključevanje, nekateri motivi pa so jih močno odbijali. Avtorji so predvidevali, da se ta skupina »prepusti toku«. Četrta skupina, ki je bila najmanjša, je imela nevtralno vrednost pri vseh vključenih motivih. Podobno sta Shameka Thorpe in Arielle Kuperberg (2021) udeležence na podlagi (ne)vključevanja v priložnostne spolne odnose in izraženosti posameznih motivov razdelili v pet skupin: starejši abstinenti, mlajši abstinenti, iskalci romantičnih razmerij, iskalci užitka in posamezniki, ki jih motivirajo skripti študijskega obdobja. Slednje so motivirali predvsem pričakovanja, povezana s študijskim obdobjem, in želja po eksperimentiranju ter pridobivanju spolnih izkušenj v tem obdobju.

Raziskave so opozorile na nekatere razlike v motivaciji posameznih skupin udeležencev. Moški so v primerjavi z ženskami kot motiv za vključevanje v priložnostne spolne odnose pogosteje navajali vrstniške norme, ohranjanje statusa in skripte študijskega obdobja (Regan in Dreyer 1999; Thorpe in Kuperberg 2021). V nekaterih raziskavah so ženske v primerjavi z moškimi priložnostne spolne odnose pogosteje pojmovalе kot način oblikovanja romantičnega razmerja (Regan in Dreyer 1999), v drugih pa ne (Kenney idr. 2014, Lyons idr. 2014). Motivi za priložnostne spolne odnose se z leti morda spreminjajo, saj so imeli v raziskavi študenti prvega letnika kolidža manj jasne in izoblikovane motive kot študenti zadnjega letnika. Prav tako so se motivi v določeni meri razlikovali pri študentih

različnih ras in z različnim socialno-ekonomskim statusom (Uecker, Pearce in Andercheck 2015).

Skripti priložnostnih spolnih odnosov

Uživanje psihoaktivnih snovi

Uživanje alkohola je dejavnik, ki se v literaturi dosledno preučuje kot pomemben dejavnik priložnostnih spolnih odnosov. Pri tem so mnogi raziskovalci upoštevali, da so priložnostni spolni odnosi značilni predvsem za prehod v odraslost, torej so bili udeleženci raziskav v veliki meri študenti. O uživanju alkohola pred najnedavnejšo priložnostno spolno izkušnjo sta poročali dve tretjini udeležencev, udeleženci, ki so na tedenski ravni in neposredno pred spolnim odnosom zaužili več alkohola, pa so poročali o več in nedavnejših priložnostnih spolnih odnosih (LaBrie idr. 2014; White idr. 2009). Prav tako se je uživanje alkohola povezovalo s priložnostnimi spolnimi odnosi z ljudmi, ki so bili udeležencem manj poznani (Kuperberg in Padgett 2017). Najpogostejše situacije, v katerih se uživanje alkohola in priložnostni spolni odnosi pojavljajo sočasno, so zabave, bari (npr. Kuperberg in Padgett 2017) in študentske počitnice (angl. *spring break*) (Sönmez idr. 2006). Tudi Melina M. Bersamin idr. (2012) so ugotovili, da se odločitve za priložnostne spolne odnose pod vplivom alkohola pozitivno povezujejo z obiskovanjem specifičnih študentskih zabav.

Uživanje alkohola lahko pojmujeemo kot motiv za vključevanje v priložnostne spolne odnose (npr. Lyons idr. 2014; Thorpe in Kuperberg 2021). Alkohol namreč pri nekaterih mladih olajša vzpostavljanje socialnih interakcij in zmanjša občutke sramu ter nelagodja (npr. Fielder in Carey 2010b). Pričakovanja mladih odraslih, da bodo pod vplivom alkohola družabnejši, zanimivejši in prijetnejši, morda povzročijo uživanje večjih količin alkohola pri tistih, ki si želijo priložnostnega spolnega odnosa. Rezultati raziskave so pokazali, da se je prekomerno uživanje alkohola pri udeležencih zares pozitivno povezovalo z namenom udejstvovanja v spolnem vedenju (poljubljanje, spolno dotikanje), ne pa z namenom udejstvovanja v vaginalnem spolnem odnosu (Beckmeyer 2017).

Pri tem ne gre prezreti negativnih posledic prekomernega uživanja alkohola pri vključevanju v priložnostne spolne odnose. Prekomerno uživanje alkohola se je v nekaterih raziskavah povezovalo z nezaščitnimi spolnimi odnosi (Rehm idr. 2012; Kuperberg in Padgett 2017). Mladostniki pod vplivom alkohola niso imeli zadržkov pred priložnostnim spolnim odnosom, hkrati pa jim je pogovor o uporabi kondoma pov-

zročal nelagodje, zato so se mu raje izognili (Hammarlund, Lundgren in Nyström 2008). Arielle Kuperberg in Padgett (2017) sta ugotovila, da je tvegano spolno vedenje pogostejše v situacijah, ki jih določajo skripti zabavanja in prekomernega pitja. V drugačnih situacijah, npr. pri spoznavanju partnerjev preko interneta ali na javnih mestih, je bilo tvegano spolno vedenje pri udeležencih redkejšo. Uživanje alkohola se je v raziskavah povezovalo z višjo stopnjo obžalovanja po priložnostnem spolnem odnosu (LaBrie idr. 2014; Reese-Weber idr. 2020). Prav tako so udeleženci bolj uživali v priložnostnem spolnem odnosu, ko alkohola niso uživali prekomerno, temveč zmerno ali pa ga sploh niso uživali (Thorpe idr. 2021).

Marihuano je pred priložnostnim spolnim odnosom užival manjši odstotek udeležencev kot alkohol, uživanje marihuane pa se je pozitivno povezovalo z uživanjem alkohola, uživanjem drugih drog in nezaščitenimi spolnimi odnosi (Fielder in Carey 2010b; Kuperberg in Padgett 2017). Tudi uporabniki drugih prepovedanih psihoaktivnih snovi (prevladovali so uporabniki heroína) so poročali o nezaščitenih priložnostnih spolnih odnosih (van Empelen idr. 2001). Preučevanje priložnostnih spolnih odnosov s širše, zdravstvene perspektive, ki zajema predvsem tvegano uporabo prepovedanih drog in spolno prenosljive bolezni, se je v znanstveni literaturi uveljavilo sorazmerno ločeno od ideje o kulturi priložnostnih intimnih srečanj (Garcia idr. 2012). V tovrstnih raziskavah pogosteje sodelujejo udeleženci različnih starosti, ras in spolnih usmerjenosti (npr. Prestage idr. 2012; Rosenberg idr. 2011).

Aplikacije za spoznavanje novih ljudi

Poleg nekaterih že omenjenih načinov spoznavanja spolnih partnerjev, npr. na študentskih zabavah, v barih in diskotekah, se je po letu 2012 sočasno z razvojem tehnologije uveljavila možnost spoznavanja spolnih partnerjev preko mobilnih aplikacij za spoznavanje novih ljudi. Najpriljubljenejše tovrstne aplikacije so trenutno Tinder, namenjen širši populaciji, Grindr, namenjen specifično moškimi, ki imajo spolne odnose z moškimi (LaFebvre 2018), in HER, namenjen specifično ženskami, ki imajo spolne odnose z ženskami (Baluch 2023). Gilla K. Shapiro idr. (2017) so, denimo, ugotovili, da 40 % njihovega vzorca mladih med 18. in 26. letom uporablja aplikacijo Tinder.

V nasprotju s spletnimi stranmi za iskanje zmenkov, kjer je pri iskanju potencialnih partnerjev pomembno ujemanje v osebnostnih lastnostih in interesih, aplikacija Tinder prikazuje le fotografije in nekatere osebne po-

datke uporabnikov, npr. starost in po želji poklic ter izobrazbo (LaFebvre 2018).

Popularni mediji aplikacijo Tinder, med drugim zaradi poudarjanja pomembnosti zunanjega izgleda, označujejo kot aplikacijo za iskanje priložnostnih spolnih odnosov (angl. *hookup app* ali *sex app*). Posledično ima uporaba aplikacije v širši javnosti negativno konotacijo (Sales 2015 v Timmermans in De Caluwé 2017b), neuporabniki pa njeno uporabo povezujejo z motivom iskanja spolnih partnerjev. Posamezniki, ki so na aplikaciji iskali spolnega partnerja, so se z drugimi uporabniki pogostejše srečali, se poljubljali ali imeli spolni odnos (Timmermans in Courtois 2018; Timmermans in De Caluwé 2017b). Ena tretjina srečanj uporabnikov aplikacije Tinder se je zaključila s spolnim odnosom (Timmermans in Courtois 2018). Pri moških uporabnikih aplikacije Tinder je bil motiv iskanja spolnih partnerjev bolj izražen kot pri uporabnicah (Ranzini in Lutz 2017; Timmermans in De Caluwé 2017a). Z vidika osebnosti uporabnikov aplikacije Tinder se je motiv iskanja spolnih partnerjev negativno povezoval z vestnostjo in pozitivno s psihopatijo (Lyons idr. 2020; Timmermans in De Caluwé 2017a).

Iskanje spolnih partnerjev ni edini dokumentirani motiv za uporabo aplikacij za spoznavanje novih ljudi, prav tako v raziskavah ni bil najpogostejši. Posamezniki aplikacije uporabljajo tudi z motivi zabave, radovednosti, olajšanja komunikacije, potrjevanja občutka lastne vrednosti, iskanja romantičnega partnerja, iskanja prijateljstva in iskanja novih poznanstev zaradi potovanja (Ranzini in Lutz 2017; Sumter, Vandenbosch in Ligtenberg 2017; Timmermans in De Caluwé 2017b). V nekaterih raziskavah sta bila najbolj izražena motiva zabava in radovednost (Timmermans in De Caluwé 2017b; Ward 2017). Veliko zanimanje raziskovalcev je vzbudilo tudi navidezno nasprotje med iskanjem spolnih in resnih romantičnih partnerjev na aplikacijah. Motiv iskanja romantične ljubezni na aplikacijah je bil v eni izmed raziskav močnejši kot motiv iskanja priložnostnih spolnih odnosov, čeprav javno mnenje trdi drugače (Sumter, Vandenbosch in Ligtenberg 2017). Elisabeth Timmermans in Courtois (2018) sta o tem zapisala, da se lahko nekateri uporabniki aplikaciji pridružijo z namenom iskanja spolnih partnerjev, najdejo pa romantičnega partnerja. Kultura, ki spolno vedenje pojmuje kot nadomestilo tradicionalnega dvorjenja, to namreč omogoča.

Čeprav tovrstne aplikacije olajšajo spoznavanje spolnih partnerjev, so raziskovalci opozorili na nekatere negativne plati uporabe. Kompulzivna uporaba aplikacije Tinder se je pozitivno povezovala z občutji žalosti in

anksioznosti, nezadovoljstvom z obrazom in telesom ter s socialno primerjavo (Her in Timmermans 2021; Strubel in Petrie 2017). Pozitivno se je povezovala tudi z osamljenostjo, poleg tega pa je osamljenost modelirala odnos med preferiranjem spletne socialne interakcije in kompulzivno uporabo aplikacije (Coduto idr. 2020). Ko so raziskovalci preučili zgolj uporabnike aplikacije z motivom iskanja spolnosti, so sicer ugotovili, da se ta motiv z blagostanjem uporabnikov statistično značilno ni povezoval (Her in Timmermans 2021). Udeleženci raziskav so prav tako poročali o stigmi, povezani z uporabo, kar je skladno s slovesom Tinderja kot aplikacije za iskanje spolnih odnosov (Ward 2017).

Čustveni odzivi na priložnostne spolne odnose

Čustveni odzivi, predvsem negativni, v literaturi o priložnostnih spolnih odnosih zavzemajo pomembno mesto, saj imajo znanstvena odkritja praktične implikacije za oblikovanje preventivnih programov v šolah in na fakultetah. Negativni čustveni odziv, ki so ga različni avtorji v kontekstu priložnostnih spolnih odnosov zelo pogosto preučevali, je obžalovanje. V raziskavah je o obžalovanju poročalo med 50 in 60 % udeležencev (Bachtel 2013; Reese-Weber idr. 2020). Obžalovanje po priložnostnem spolnem odnosu je bilo večje, ko se je le-ta zgodil le enkrat, ko je bil spolni partner neznanec in ko se je takšen odnos povezoval z uživanjem alkohola (Reese-Weber idr. 2020). Tako moški kot ženske so doživljali manj obžalovanja, če so bili zadovoljni s kvaliteto spolnega odnosa (Bachtel 2013; Fisher 2012). V nekaterih raziskavah so ženske bolj obžalovale vaginalni spolni odnos kot druge oblike spolnega vedenja, npr. oralni spolni odnos (Eshbaugh in Gute 2008; Uecker in Martinez 2017), vendar tega niso potrdile vse raziskave (Reese-Weber idr. 2020). Številne raziskave so pokazale, da so čustveni odzivi žensk na priložnostne spolne odnose v splošnem negativnejši kot čustveni odzivi moških (Campbell 2008; Olmstead, Norona in Anders 2019; Owen in Fincham 2011b; Townsend in Wasserman 2011).

Nekateri avtorji (npr. Snapp, Ryu in Kerr 2015) so opozorili, da so se raziskovalci v preteklih letih pretirano osredotočali na tveganja, nevarnosti in negativne čustvene odzive, ki jih povezujemo s priložnostnimi spolnimi odnosi. Predlagali so, da bi bilo treba več pozornosti nameniti pozitivnim čustvenim odzivom na priložnostne spolne odnose, predvsem pri ženskah. V njihovi raziskavi so tako moški kot ženske po izkušnji priložnostnega spolnega odnosa poročali o več pozitivnih kot negativnih čustvih in odzivih. Kot pozitivne odzive so v tej raziskavi pojmo-

vali vznesenost, samozavest, občutek privlačnosti in ponos (Snapp, Ryu in Kerr 2015). V raziskavi Robyn L. Shepardson idr. (2016) je 23 % udeleženk ženskega spola poročalo o spolnem užitku, 21 % pa o pozitivnih odzivih (sreča, zabava, vznesenost) po izkušnji priložnostnega spolnega odnosa. Raziskave priložnostnih spolnih odnosov, ki se osredotočajo na pozitivne čustvene izide, so še zmeraj v manjšini.

Avtorji so opozorili tudi na hkratno pojavljanje negativnih in pozitivnih čustvenih odzivov, kar nakazuje, da je priložnostni spolni odnos za posameznika lahko ambivalentna izkušnja. V eni izmed raziskav je 71 % udeleženk ženskega spola hkrati doživljalo intenzivna pozitivna čustva (npr. navdušenje, vznesenost) in obžalovanje, 63 % pa zmerja pozitivna čustva (npr. zadovoljstvo, umirjenost) in obžalovanje (de Jong, Adams in Reis 2018). V drugi raziskavi je o ambivalentnih čustvih poročalo 55 % udeležencev (Bachtel 2013). Ti dve obliki čustvenih odzivov se morda pojavljata sočasno, ker se odločitev za priložnostni spolni odnos hkrati povezuje z značilnimi tveganji, npr. nezaželeno nosečnostjo in spolno prenosljivimi boleznimi, in nagradami, npr. spolnim užitkom in občutkom intimnosti. Vzrok za ambivalentne odzive so morda tudi nasprotujoča si družbena sporočila glede tega, kaj pomeni imeti priložnostne spolne odnose. Predvsem mlade ženske so sočasno izpostavljene sporočilom, da so priložnostni spolni odnosi osvobajajoči in sramotni (de Jong, Adams in Reis 2018).

Pri preučevanju čustvenih odzivov gejev, lezbijk in biseksualnih posameznikov so Watson, Shahin in Miriam R. Arbeit (2019) ugotovili, da so odzivi na priložnostne spolne odnose pri njih bolj pozitivni kot negativni. Medtem ko so geji po priložnostnem spolnem odnosu poročali predvsem o spolnem užitku in večji samozavesti, so se lezbijke bolj osredotočile na čustveno povezanost, ki se je izoblikovala med njimi in njihovimi partnerkami. Pri biseksualnih posameznikih sta se izkušnja in doživljanje priložnostnega spolnega odnosa razlikovala glede na to, katerega spola je bil njihov spolni partner, vendar so v obeh primerih poročali o številnih pozitivnih izidih. Watson, Shahin in Miriam R. Arbeit (2019) so pri interpretaciji rezultatov predvidevali, da različni medosebni odnosi, vključno s priložnostnimi spolnimi odnosi, morda predstavljajo varovalne dejavnike, ki pripadnikom skupnosti LGBTQIA+ pomagajo pri spoprijemanju s specifičnimi stresorji in pri njih spodbujajo psihološko prožnost.

Čustveni odzivi na izkušnjo priložnostnega spolnega odnosa se med drugim povezujejo z motivi in s stališči v povezavi s spolnostjo. V raziskavi se je motiv okrepitve pozitivnih čustev in stanj povezoval z višjo

izraženostjo pozitivnih čustev ter nižjo izraženostjo negativnih čustev, motiv konformnosti oziroma odobravanja vrstnikov pa se je povezoval z višjo izraženostjo negativnih čustev (de Jong, Adams in Reis 2018).

Blagostanje, duševno zdravje in njuna povezanost s priložnostnimi spolnimi odnosi

Povezanost blagostanja in duševnega zdravja s priložnostnimi spolnimi odnosi pojasnjujejo tako prečne kot vzdolžne raziskave. V prečni raziskavi so Melina M. Bersamin idr. (2014) ugotovili, da se priložnostni spolni odnosi negativno povezujejo s pokazatelji blagostanja (samopodoba, zadovoljstvo s življenjem, eudaimonski vidik blagostanja) in pozitivno povezujejo s pokazatelji psihološkega distresa (anksioznost, socialna anksioznost, depresivnost). V nasprotju s tem so Marla E. Eisenberg idr. (2009) v prečni raziskavi ugotovili, da se udeleženci z nedavnim monogamnim romantičnim partnerjem in nedavnim priložnostnim spolnim partnerjem niso statistično značilno razlikovali v stopnji zadovoljstva s telesom in izraženosti depresivnih simptomov.

Vzdolžne raziskave so z vidika napovedovanja negativnih posledic priložnostnih spolnih odnosov informativnejše. Na vzorcu srednješolcev so Sophie Dubé idr. (2017) preučili različne pokazatelje psihološkega blagostanja šest mesecev po izkušnji priložnostnega spolnega odnosa. Ugotovili so, da se je tako po avanturi za eno noč kot po prijateljstvu z ugodnostmi psihološki distres, konkretnije simptomi depresivnosti in anksioznosti, povečal pri srednješolkah, pri srednješolcih pa ne. Avtorji so opozorili, da je bila sprememba zelo majhna. V raziskavi Robyn L. Fielder in Michaela P. Careyja (2010a) se je pri ženskah, ki so med prvim in drugim merjenjem prvič izkusile priložnostni spolni odnos, ob drugem merjenju povečala izraženost depresivnih simptomov, kar ni veljalo za moške. Vrangalova (2015b) je v nasprotju s tem ugotovila, da se priložnostni spolni odnosi niso povezovali s porastom depresivnih simptomov, povezovali pa so se s porastom v anksioznosti. Tudi Owen, Fincham in Moore (2011) so ugotovili, da se priložnostni spolni odnosi niso povezovali s porastom v depresivnosti in osamljenosti. V nobeni izmed navedenih raziskav se izkušnje priložnostnih spolnih odnosov niso povezovala s spremembo v samopodobi in samomorilni ideaciji (Dubé idr. 2017; Fielder in Carey 2010a; Vrangalova 2015b).

Zaradi nasprotujočih si rezultatov je Vrangalova (2015b) zaključila, da je odnos med priložnostnimi spolnimi odnosi in psihološkim blagostanjem ter duševnim zdravjem kompleksen. V določeni meri je odvisen od

operacionalizacije priložnostnih spolnih odnosov, konkretnije od tega, ali raziskovalci uporabijo izraz *casual sex* ali *hookup* in kako izbrani izraz opredelijo. V drugi raziskavi je Vrangalova (2015a) opozorila, da so posledice priložnostnih spolnih odnosov za duševno zdravje odvisne tudi od motivov za vključevanje vanje. Neavtonomni motivi, ki so izhajali iz pritiskov okolja in želja drugih oseb, so se v raziskavi povezovali z upadom pozitivne samopodobe, s porastom depresivnosti in anksioznosti ter določenih telesnih simptomov (simptomi prehlada in gripe, bolečine, prebavne težave, alergije, težave s spanjem). Pri avtonomnih motivih, ki so izhajali iz posameznika in njegovih lastnih želja, se omenjene povezave niso pokazale (Vrangalova 2015a).

Sklep

V prispevku smo se dotaknili različnih vidikov priložnostnih spolnih odnosov, vezanih tako na individualne dejavnike kot tudi na konkretne situacije in skripte, npr. študentsko obdobje, zabave in aplikacije za spoznavanje novih ljudi. Slednje, torej situacije in kontekste, ki mladim na prehodu v odraslost omogočajo spoznavanje priložnostnih spolnih partnerjev, enotno opredeljujemo kot kulturo priložnostnih intimnih srečanj (npr. Heldman in Wade 2010), vendar je pri preučevanju priložnostnih spolnih odnosov pomembno, da raziskovalci ta okvir presežejo. Upoštevaje osebnostnih lastnosti, duševnih procesov in individualnih izkušenj posameznikov raziskovalcem namreč omogoča, da o preučevani temi pridobijo širšo sliko in hkrati pestrejši nabor udeležencev, ne zgolj heteroseksualnih študentov z višjim socialno-ekonomskim statusom, kot se je pogosto dogajalo v ameriških raziskavah (npr. Pham 2017). Še enkrat lahko omenimo vprašanje o posplošljivosti ameriških raziskav na evropsko okolje. V prihodnosti bi potrebovali več evropskih podatkov o pogostosti priložnostnih spolnih odnosov in dejavnikih, s katerimi se povezujejo, to pa še bolj velja za slovenski kontekst.

V tem prispevku se nismo osredotočili na razlike med moškimi in ženskami v priložnostni spolni aktivnosti, temveč smo te razlike omenili le mestoma. Kljub temu se zavedamo, da so razlike v spolni aktivnosti moških in žensk pomembna tema. Priporočljivo bi bilo izvesti izčrpen pregled razhajanj med moškimi in ženskami v stališčih, motivih, čustvih ter odzivih okolice na njihove priložnostne spolne odnose (dvojna merila glede spolne aktivnosti). Priporočljiv bi bil tudi kritičen pregled teorij, ki skušajo te razlike pojasniti. Tokrat ta tematika ni bila v ospredju in smo izpostavili druge vidike priložnostnih spolnih odnosov, tudi zaradi

(pre)pogostega osredotočanja na tradicionalno nasprotje med moškimi in ženskami v laični javnosti.

Izpostavili smo nekatere novejšje vidike priložnostnih spolnih odnosov, npr. aplikacije za spoznavanje novih ljudi in potencialnih partnerjev. Uporaba aplikacij za spoznavanje novih ljudi je najnedavnejša smer raziskovanja na preučevanem področju, še toliko bolj pa to velja za njeno povezanost z duševnim zdravjem in blagostanjem posameznikov (npr. Her in Timmermans 2021). V času pandemije koronavirusa se je iskanje priložnostnih spolnih partnerjev iz barov in zabav v določeni meri preselilo na aplikacije, zato menimo, da bo ta predmet preučevanja pomemben tudi v prihodnje. Predlagamo večje število raziskav o uporabi aplikacij za spoznavanje priložnostnih spolnih partnerjev in posledicah takšnih vedenj.

Zaključimo lahko, da je preučevanje priložnostnih spolnih odnosov pomembno tako z vidika razumevanja pojava samega kot tudi z vidika pomoči pri oblikovanju preventivnih programov, namenjenih mladostnikom in mladim na prehodu v odraslost. Ni dovolj, da so mladi deležni le preventivnih izobraževalnih vsebin o pomenu izogibanja spolno prenosljivim boleznim in nezaželeni nosečnosti. V tovrstne programe bi bilo v večji meri treba vključiti tudi vsebine, povezane s psihološkimi vidiki priložnostnih spolnih odnosov (npr. medosebne razlike, čustveni odzivi, blagostanje, stigma), torej vsebine, ki jih pogosto še zmeraj spregledamo.

Literatura

- Allison, Rachel, in Barbara J. Risman. 2014. »It Goes Hand in Hand with the Parties' Race, Class, and Residence in College Student Negotiations of Hooking Up.« *Sociological Perspectives* 57 (1): 102–123.
- Armstrong, Heather L., in Elke D. Reissing. 2015. »Women's Motivations to Have Sex in Casual and Committed Relationships with Male and Female Partners.« *Archives of Sexual Behavior* 44 (4): 921–934.
- Aubrey, Jennifer Stevens, in Siobhan E. Smith. 2013. »Development and Validation of the Endorsement of the Hookup Culture Index.« *Journal of Sex Research* 50 (5): 435–448.
- Bachtel, Molly Kathleen. 2013. »Do Hookups Hurt? Exploring College Students' Experiences and Perceptions.« *Journal of Midwifery & Women's Health* 58 (1): 41–48.
- Baluch, Anna. 2023. »HER dating review.« *Forbes Health*, 5. januar. <https://www.forbes.com/health/mind/her-dating-review/>.
- Beckmeyer, Jonathon J. 2017. »Non-Intercourse and Intercourse Hookup Intentions, Drinking Expectancies, and College Students' Heavy Drinking.« *Substance Abuse* 38 (3): 245–248.
- Bersamin, Melina M., Mallie J. Paschall, Robert F. Saltz in Byron L. Zambo-

- anga. 2012. »Young Adults and Casual Sex: The Relevance of College Drinking Settings.« *Journal of Sex Research* 49 (2–3): 274–281.
- Bersamin, Melina M., Byron L. Zamboanga, Seth J. Schwartz, M. Brent Donnellan, Monika Hudson, Robert S. Weisskirch, Su Yeong Kim, V. Bede Agocha, Susan Krauss Whitbourne in S. Jean Caraway. 2014. »Risky Business: Is There an Association Between Casual Sex and Mental Health Among Emerging Adults?« *Journal of Sex Research* 51 (1): 43–51.
- Bisson, Melissa A., in Timothy R. Levine. 2009. »Negotiating a Friends with Benefits Relationship.« *Archives of Sexual Behavior* 38 (1): 66–73.
- Campbell, Anne. 2008. »The Morning after the Night before.« *Human Nature* 19 (2): 157–173.
- Castro, Ángel, Juan Ramón Barrada, Pedro J. Ramos-Villagrasa in Elena Fernández-del-Río. 2020. »Profiling Dating Apps Users: Sociodemographic and Personality Characteristics.« *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17 (10): 3653.
- Claxton, Shannon E., in Manfred H. M. van Dulmen. 2013. »Casual Sexual Relationships and Experiences in Emerging Adulthood.« *Emerging Adulthood* 1 (2): 138–150.
- Coduto, Kathryn D., Roselyn J. Lee-Won in Young Min Baek. 2020. »Swiping for Trouble: Problematic Dating Application Use among Psychosocially Distraught Individuals and the Paths to Negative Outcomes.« *Journal of Social and Personal Relationships* 37 (1): 212–232.
- Correa, Ana Belén, Ángel Castro, Juan Ramón Barrada in Paula Ruiz-Gómez. 2017. »Sociodemographic and Psychosexual Characteristics of Students from a Spanish University Who Engage in Casual Sex.« *Sexuality Research and Social Policy* 14 (4): 445–453.
- de Jong, David C., Katie N. Adams in Harry T. Reis. 2018. »Predicting Women's Emotional Responses to Hooking Up: Do Motives Matter?« *Journal of Social and Personal Relationships* 35 (4): 532–556.
- Dir, Allyson L., Melissa A. Cyders in Ayca Coskunpinar. 2013. »From the Bar to the Bed via Mobile Phone: A First Test of the Role of Problematic Alcohol Use, Sexting, and Impulsivity-Related Traits in Sexual Hookups.« *Computers in Human Behavior* 29 (4): 1664–1670.
- Dubé, Sophie, Francine Lavoie, Martin Blais in Martine Hébert. 2017. »Consequences of Casual Sex Relationships and Experiences on Adolescents' Psychological Well-Being: A Prospective Study.« *The Journal of Sex Research* 54 (8): 1006–1017.
- Eisenberg, Marla E., Diann M. Ackard, Michael D. Resnick in Dianne Neumark-Sztainer. 2009. »Casual Sex and Psychological Health among Young Adults: Is Having 'Friends With Benefits' Emotionally Damaging?« *Perspectives on Sexual and Reproductive Health* 41 (4): 231–237.
- Eshbaugh, Elaine M., in Gary Gute. 2008. »Hookups and Sexual Regret among College Women.« *The Journal of Social Psychology* 148 (1): 77–90.
- Farvid, Panteá, in Virginia Braun. 2017. »Unpacking the 'Pleasures' and 'Pains' of Heterosexual Casual Sex: Beyond Singular Understandings.« *The Journal of Sex Research* 54 (1): 73–90.

- Fielder, Robyn L., in Michael P. Carey. 2010a. »Predictors and Consequences of Sexual 'Hookups' among College Students: A Short-Term Prospective Study.« *Archives of Sexual Behavior* 39 (5): 1105–1119.
- . 2010b. »Prevalence and Characteristics of Sexual Hookups among First-Semester Female College Students.« *Journal of Sex & Marital Therapy* 36 (4): 346–359.
- Fielder, Robyn L., Jennifer L. Walsh, Kate B. Carey in Michael P. Carey. 2013. »Predictors of Sexual Hookups: A Theory-Based, Prospective Study of First-Year College Women.« *Archives of Sexual Behavior* 42 (8): 1425–1441.
- Fisher, Maryanne L., Kerry Worth, Justin R. Garcia in Tami Meredith. 2012. »Feelings of Regret Following Uncommitted Sexual Encounters in Canadian University Students.« *Culture, Health & Sexuality* 14 (1): 45–57.
- Garcia, Justin R., Chris Reiber, Sean G. Massey in Ann M. Merriwether. 2012. »Sexual Hookup Culture: A Review.« *Review of General Psychology* 16 (2): 161–176.
- Garcia, Justin R., Amanda N. Gesselman, Sean G. Massey, Susan M. Seibold-Simpson in Ann M. Merriwether. 2018. »Intimacy through Casual Sex: Relational Context of Sexual Activity and Affectionate Behaviours.« *Journal of Relationships Research* 9:e12.
- Gute, Gary, in Elaine M. Eshbaugh. 2008. »Personality as a Predictor of Hooking Up among College Students.« *Journal of Community Health Nursing* 25 (1): 26–43.
- Hammarlund, Kina, Ingela Lundgren in Maria Nyström. 2008. »In the Heat of the Night, It Is Difficult to Get It Right – Teenagers' Attitudes and Values towards Sexual Risk-Taking.« *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-Being* 3 (2): 103–112.
- Heldman, Caroline, in Lisa Wade. 2010. »Hook-Up Culture: Setting a New Research Agenda.« *Sexuality Research and Social Policy* 7 (4): 323–333.
- Her, Yu-Chin, in Elisabeth Timmermans. 2021. »Tinder Blue, Mental Flu? Exploring the Associations between Tinder Use and Well-Being.« *Information, Communication & Society* 24 (9): 1303–1319.
- Holman, Amanda, in Alan Sillars. 2012. »Talk about 'Hooking Up': The Influence of College Student Social Networks on Nonrelationship Sex.« *Health Communication* 27 (2): 205–216.
- Jonason, Peter K., in Rhonda N. Balzarini. 2016. »Unweaving the Rainbow of Human Sexuality: A Review of One-Night Stands, Serious Romantic Relationships, and the Relationship Space in between.« V *The Psychology of Love and Hate in Intimate Relationships*, uredila Katherine Aumer, 13–28. New York City: Springer.
- Jonason, Peter K., Elaine Hatfield in Vicki M. Boler. 2015. »Who Engages in Serious and Casual Sex Relationships? An Individual Differences Perspective.« *Personality and Individual Differences* 75:205–209.
- Jonason, Peter K., Norman P. Li in Margaret J. Cason. 2009. »The 'Booty Call': A Compromise between Men's and Women's Ideal Mating Strategies.« *Journal of Sex Research* 46 (5): 460–470.
- Jonason, Peter K., Victor X. Luevano in Heather M. Adams. 2012. »How the

- Dark Triad Traits Predict Relationship Choices.« *Personality and Individual Differences* 53 (3): 180–184.
- Joshi, Suchi Pradyumn, Jochen Peter in Patti M. Valkenburg. 2014. »A Cross-Cultural Content-Analytic Comparison of the Hookup Culture in US and Dutch Teen Girl Magazines.« *The Journal of Sex Research* 51 (3): 291–302.
- Kalish, Rachel, in Michael Kimmel. 2011. »Hooking Up: Hot Hetero Sex or the New Numb Normative?« *Australian Feminist Studies* 26 (67): 137–151.
- Kaspar, Kai, Lene Vanessa Buß, Josef Rogner in Timo Gnambs. 2016. »Engagement in One-Night Stands in Germany and Spain: Does Personality Matter?« *Personality and Individual Differences* 92:74–79.
- Kenney, Shannon R., Andrew Lac, Justin F. Hummer in Joseph W. LaBrie. 2014. »Development and Validation of the Hookup Motives Questionnaire (HMQ).« *Psychological Assessment* 26 (4): 1127–1137.
- Kenney, Shannon R., Vandana Thadani, Tehniat Ghaidarov in Joseph W. LaBrie. 2013. »First-Year College Women's Motivations for Hooking Up: A Mixed-Methods Examination of Normative Peer Perceptions and personal Hookup Participation.« *International Journal of Sexual Health* 25 (3): 212–224.
- Kettrey, Heather Hensman, in Aubrey D. Johnson. 2020. »Hooking Up And Pairing Off: Correlates of College Students' Interest in Subsequent Hookups and Romantic Relationships with Other-Sex and Same-Sex Hookup Partners.« *The Journal of Sex Research* 58 (7): 915–942.
- Koladich, Samantha J., in Breanna E. Atkinson. 2016. »The Dark Triad and Relationship Preferences: A Replication and Extension.« *Personality and Individual Differences* 94:253–255.
- Kuperberg, Arielle, in Joseph E. Padgett. 2017. »Partner Meeting Contexts and Risky Behavior in College Students' Other-Sex and Same-Sex Hookups.« *The Journal of Sex Research* 54 (1): 55–72.
- LeFebvre, Leah E. 2018. »Swiping Me off my Feet: Explicating Relationship Initiation on Tinder.« *Journal of Social and Personal Relationships* 35 (9): 1205–1229.
- Lamont, Ellen, Teresa Roach in Sope Kahn. 2018. »Navigating Campus Hookup Culture: LGBTQ Students and College Hookups.« *Sociological Forum* 33 (4): 1000–1022.
- LaBrie, Joseph W., Justin F. Hummer, Tehniat M. Ghaidarov, Andrew Lac in Shannon R. Kenney. 2014. »Hooking Up in the College Context: The Event-Level Effects of Alcohol Use and Partner Familiarity on Hookup Behaviors and Contentment.« *Journal of Sex Research* 51 (1): 62–73.
- Lu, Hung-Yi, Li-Chun Ma, Tsai-Shin Lee, Hsin-Ya Hou in Hui-Yen Liao. 2014. »The Link of Sexual Sensation Seeking to Acceptance of Cybersex, Multiple Sexual Partners, and One-Night Stands among Taiwanese College Students.« *Journal of Nursing Research* 22 (3): 208–215.
- Lyons, Heidi A., Wendy D. Manning, Monica A. Longmore in Peggy C. Giordano. 2014. »Young Adult Casual Sexual Behavior: Life-Course-Specific Motivations and Consequences.« *Sociological Perspectives* 57 (1): 79–101.
- Lyons, Minna, Ashleigh Messenger, Rebecca Perry in Gayle Brewer. 2020. »The

- Dark Tetrad in Tinder: Hook-Up App for High Psychopathy Individuals, and a Diverse Utilitarian Tool for Machiavellians?« *Current Psychology* 41 (2): 659–666.
- Monto, Martin A., in Anna G. Carey. 2014. »A New Standard of Sexual Behavior? Are Claims Associated with the 'Hookup Culture' Supported by General Social Survey Data?« *The Journal of Sex Research* 51 (6): 605–615.
- Olmstead, Spencer B., Kathryn A. Conrad in Kristin M. Anders. 2018. »First Semester College Students' Definitions of and Expectations for Engaging in Hookups.« *Journal of Adolescent Research* 33 (3): 275–305.
- Olmstead, Spencer B., Jerika C. Norona in Kristin M. Anders. 2019. »How Do College Experience and Gender Differentiate the Enactment of Hookup Scripts among Emerging Adults?« *Archives of Sexual Behavior* 48 (6): 1769–1783.
- Olmstead, Spencer B., Kay Pasley in Frank D. Fincham. 2013. »Hooking Up and Penetrative Hookups: Correlates that Differentiate College Men.« *Archives of Sexual Behavior* 42 (4): 573–583.
- Owen, Jesse, in Frank D. Fincham. 2011a. »Effects of Gender and Psychosocial Factors on 'Friends with Benefits' Relationships among Young Adults.« *Archives of Sexual Behavior* 40 (2): 311–320.
- Owen, Jesse, in Frank D. Fincham. 2011b. »Young Adults' Emotional Reactions after Hooking Up Encounters.« *Archives of Sexual Behavior* 40 (2): 321–330.
- Owen, Jesse, Frank D. Fincham in Jon Moore. 2011. »Short-Term Prospective Study of Hooking Up among College Students.« *Archives of Sexual Behavior* 40 (2): 331–341.
- Paul, Elizabeth L., Brian McManus in Allison Hayes. 2000. » 'Hookups': Characteristics and Correlates of College Students' Spontaneous and Anonymous Sexual Experiences.« *Journal of Sex Research* 37 (1): 76–88.
- Pham, Janelle M. 2017. »Beyond Hookup Culture: Current Trends in the Study of College Student Sex and Where to Next.« *Sociology Compass* 11 (8): e12499.
- Prestage, Garrett, Fengyi Jin, Andrew Grulich, John de Wit in Iryna Zablotska. 2012. »Gay Men are Less Likely to Use Condoms with Casual Sex Partners They Know 'Well.'« *AIDS and Behavior* 16 (3): 664–668.
- Ranzini, Giulia, in Christoph Lutz. 2017. »Love at First Swipe? Explaining Tinder Self-Presentation and Motives.« *Mobile Media & Communication* 5 (1): 80–101.
- Reese-Weber, Marla, Corinne Zimmerman, Kyla M. Cary in Molly G. McLeese. 2020. »Hookup Experiences and Feelings of Regret: The Effects of Gender, College Context, and Hookup Characteristics.« *Journal of American College Health* 70 (5): 1552–1562.
- Regan, Pamela C., in Carla S. Dreyer. 1999. »Lust? Love? Status? Young Adults' Motives for Engaging in Casual Sex.« *Journal of Psychology & Human Sexuality* 11 (1): 1–24.
- Rehm, Jürgen, Kevin D. Shield, Narges Joharchi in Paul A. Shuper. 2012. »Alcohol Consumption and the Intention to Engage in Unprotected Sex.« *Addiction* 107 (1): 51–59.

- Rosenberg, Eli S., Patrick S. Sullivan, Elizabeth A. DiNenno, Laura F. Salazar in Travis H. Sanchez. 2011. »Number of Casual Male Sexual Partners and Associated Factors among Men who Have Sex with Men: Results from the National HIV Behavioral Surveillance System.« *BMC Public Health* 11 (1): 189.
- Rupp, Leila J., Verta Taylor, Shiri Regev-Messalem, Alison C. K. Fogarty in Paula England. 2014. »Queer Women in the Hookup Scene: Beyond the Closet?« *Gender & Society* 28 (2): 212–235.
- Sales, Nancy Jo. 2015. »Tinder and the Dawn of the 'Dating Apocalypse'« *Vanity Fair*, 6. avgust. <https://www.vanityfair.com/culture/2015/08/tinder-hook-up-culture-end-of-dating>.
- Shapiro, Gilla K., Ovidiu Tatar, Arielle Sutton, William Fisher, Anila Naz, Samara Perez in Zeev Rosberger. 2017. »Correlates of Tinder Use and Risky Sexual Behaviors in Young Adults.« *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* 20 (12): 727–734.
- Shepardson, Robyn L., Jennifer L. Walsh, Kate B. Carey in Michael P. Carey. 2016. »Benefits of Hooking Up: Self-Reports from First-Year College Women.« *International Journal of Sexual Health* 28 (3): 216–220.
- Simpson, Jeffry A., in Steven W. Gangestad. 1991. »Individual Differences in Sociosexuality: Evidence for Convergent and Discriminant Validity.« *Journal of Personality and Social Psychology* 60 (6): 870–883.
- Smith, Tyson Scott. 2016. »Personality, Attitudes, and Demographics as Predictors of One-Night Stands.« Doktorska disertacija, California State University.
- Snapp, Shannon, Ehri Ryu in Jade Kerr. 2015. »The Upside to Hooking Up: College Students' Positive Hookup Experiences.« *International Journal of Sexual Health* 27 (1): 43–56.
- Snapp, Shannon, René Lento, Ehri Ryu in Karen S. Rosen. 2014. »Why do They Hook Up? Attachment Style and Motives of College Students.« *Personal Relationships* 21 (3): 468–481.
- Sönmez, Sevil, Yorghos Apostolopoulos, Chong Ho Yu, Shiyi Yang, Anna Mattila in C. Yu Lucy. 2006. »Binge Drinking and Casual Sex on Spring Break.« *Annals of Tourism Research* 33 (4): 895–917.
- Stinson, Rebecca D. 2010. »Hooking Up in Young Adulthood: A Review of Factors Influencing the Sexual Behavior of College Students.« *Journal of College Student Psychotherapy* 24 (2): 98–115.
- Strubel, Jessica, in Trent A. Petrie. 2017. »Love me Tinder: Body Image and Psychosocial Functioning among Men and Women.« *Body Image* 21:34–38.
- Sumter, Sindy R., Laura Vandenberg in Loes Ligtgenberg. 2017. »Love me Tinder: Untangling Emerging Adults' Motivations for Using the Dating Application Tinder.« *Telematics and Informatics* 34 (1): 67–78.
- Timmermans, Elisabeth, in Cédric Courtois. 2018. »From Swiping to Casual Sex and/or Committed Relationships: Exploring the Experiences of Tinder Users.« *The Information Society* 34 (2): 59–70.
- Timmermans, Elisabeth, in Elien De Caluwé. 2017a. »To Tinder or Not to Tinder, That's the Question: An Individual Differences Perspective to Tinder Use and Motives.« *Personality and Individual Differences* 110:74–79.

- . 2017b. »Development and Validation of the Tinder Motives Scale (TMS).« *Computers in Human Behavior* 70:341–350.
- Thorpe, Shameka, in Arielle Kuperberg. 2021. »Social Motivations for College Hookups.« *Sexuality & Culture* 25 (2): 623–645.
- Thorpe, Shameka, Amanda E. Tanner, Kari C. Kugler, Britanny D. Chambers, Alice Ma, Wendasha Jenkins Hall, Samuella Ware, Jeffrey J. Milroy in David L. Wyrick. 2021. »First-Year College Students' Alcohol and Hookup Behaviours: Sexual Scripting and Implications for Sexual Health Promotion.« *Culture, Health & Sexuality* 23 (1): 68–84.
- Townsend, John Marshall, in Timothy H. Wasserman. 2011. »Sexual Hookups among College Students: Sex Differences in Emotional Reactions.« *Archives of Sexual Behavior* 40 (6): 1173–1181.
- Træen, Bente, in Bo Lewin. 1992. »Casual Sex among Norwegian Adolescents.« *Archives of Sexual Behavior* 21 (3): 253–269.
- Uecker, Jeremy E., in Brandon C. Martinez. 2017. »When and Why Women Regret Sex in Hookups More than Men Do: An Analysis of the Online College Social Life Survey.« *The Sociological Quarterly* 58 (3): 470–494.
- Uecker, Jeremy E., Lisa D. Pearce in Brita Andercheck. 2015. »The Four U's: Latent Classes of Hookup Motivations among College Students.« *Social Currents* 2 (2): 163–181.
- van Empelen, Pepijn, Herman P. Schaalma, Gerjo Kok in Maria W. J. Jansen. 2011. »Predicting Condom Use with Casual and Steady Sex Partners among Drug Users.« *Health Education Research* 16 (3): 293–305.
- Vrangalova, Zhana. 2015a. »Does Casual Sex Harm College Students' Well-Being? A Longitudinal Investigation of The Role of Motivation.« *Archives of Sexual Behavior* 44 (4): 945–959.
- . 2015b. »Hooking Up and Psychological Well-Being in College Students: Short-Term Prospective Links across Different Hookup Definitions.« *Journal of Sex Research* 52 (5): 485–498.
- Vrangalova, Zhana, in Anthony D. Ong. 2014. »Who Benefits from Casual Sex? The Moderating Role of Sociosexuality.« *Social Psychological and Personality Science* 5 (8): 883–891.
- Wade, Lisa. 2021. »Doing Casual Sex: A Sexual Fields Approach to the Emotional Force of Hookup Culture.« *Social Problems* 68 (1): 185–201.
- Ward, Janelle. 2017. »What Are You Doing on Tinder? Impression Management on a Matchmaking Mobile App.« *Information, Communication & Society* 20 (11): 1644–1659.
- Watson, Ryan J., Yousef M. Shahin in Miriam R. Arbeit. 2019. »Hookup Initiation and Emotional Outcomes Differ across LGB Young Men and Women.« *Sexualities* 22 (5–6): 932–950.
- Watson, Ryan J., Shannon Snapp in Skyler Wang. 2017. »What We Know and Where We Go from Here: A Review of Lesbian, Gay, and Bisexual Youth Hookup Literature.« *Sex Roles* 77 (11): 801–811.
- Weaver, Shara J., in Edward S. Herold. 2000. »Casual Sex and Women: Measurement and Motivational Issues.« *Journal of Psychology & Human Sexuality* 12 (3): 23–41.

- Weaver, Angela D., Kelly L. MacKeigan in Hugh A. MacDonald. 2011. »Experiences and Perceptions of Young Adults in Friends with Benefits Relationships: A Qualitative Study.« *Canadian Journal of Human Sexuality* 20 (1–2): 41–53.
- Wentland, Jocelyn J., in Elke D. Reissing. 2011. »Taking Casual Sex Not Too Casually: Exploring Definitions of Casual Sexual Relationships.« *The Canadian Journal of Human Sexuality* 20 (3): 75–91.
- Wentland, Jocelyn J., in Elke D. Reissing. 2014. »Casual Sexual Relationships: Identifying Definitions for One Night Stands, Booty Calls, Fuck Buddies, and Friends with Benefits.« *The Canadian Journal of Human Sexuality* 23 (3): 167–177.
- White, Helene R., Charles B. Fleming, Richard F. Catalano in Jennifer A. Bailey. 2009. »Prospective Associations among Alcohol Use-Related Sexual Enhancement Expectancies, Sex after Alcohol Use, and Casual Sex.« *Psychology of Addictive Behaviors* 23 (4): 702–707.
- Wongsomboon, Val, Mary H. Burleson in Gregory D. Webster. 2020. »Women's Orgasm and Sexual Satisfaction in Committed Sex and Casual Sex: Relationship between Sociosexuality and Sexual Outcomes in Different Sexual Contexts.« *The Journal of Sex Research* 57 (3): 285–295.

Vpliv pandemije covida-19 na osnovnošolske otroke: pregled literature

Timea Štravs

*Študentka Univerze na Primorskem
timeastravs@gmail.com*

Vesna Jug

*Univerza na Primorskem
vesna.jug@upr.si*

 © 2022 Timea Štravs in Vesna Jug

Povzetek. Pregled literature po deskriptivni metodi vključuje 13 raziskav, ki so preučevale posledice pandemije covida-19 na osnovnošolske otroke. Rezultati pregleda so bili v skladu s cilji razvrščeni v štiri pomenske kategorije: Vpliv pandemije na duševno zdravje otrok; Vpliv pandemije na šolski uspeh osnovnošolcev; Povezanost pandemije in fizične aktivnosti otrok ter Drugi vplivi pandemije covida-19, povezani z učenjem na daljavo ter osnovnošolci. Na podlagi pregleda menimo, da je v prihodnje potrebnih še več raziskav na celotnem področju vpliva pandemije na osnovnošolce, še posebej na mlajšo skupino otrok (do 9 let). Zaradi trenutnega prepada v znanju in razumevanju vseh posledic pandemije so nujne longitudinalne raziskave, ki bodo omogočile podrobnejši vpogled v spremembe v izobraževanju, ki so se zgodile pred, med in po pandemiji covida-19.

Ključne besede: pandemija covida-19, osnovnošolski otroci, duševno zdravje, šolski uspeh, fizična aktivnost

Impact of the COVID-19 Pandemic on Primary School Children: Literature Review

Abstract. The descriptive literature review includes 13 studies that examined the effects of the COVID-19 pandemic on primary school children. The results of the review were classified into four semantic categories: The effect of the pandemic on children's mental health; The effect of the pandemic on primary school children's academic performance; The association between the pandemic and children's physical activity; and Other impacts of COVID-19 related to distance learning and primary school children. Based on the review, we believe that more

research is needed in the future on the overall effect of the pandemic on primary school children, especially on the younger group of children (up to 9 years of age). Given the current gap in knowledge and understanding of the full impact of the pandemic, longitudinal studies are needed to provide a more detailed insight into the changes that have occurred before, during and after the COVID-19 pandemic.

Key Words: COVID-19 pandemic, primary school children, mental health, school performance, physical activity

Uvod

V začetku leta 2020 so zaradi pandemije virusa SARS-Cov-2 države po svetu sprejele različne ukrepe z namenom preprečitve nadaljnjega širjenja virusa (Ministrstvo za zdravje b. l.; Nacionalni inštitut za javno zdravje b. l.; World Health Organization 2020). Ti ukrepi so med drugim vključevali omejitve potovanja, socialno distanciranje, omejitve družabnih srečanj ter zapiranje izobraževalnih ustanov in manj pomembnih gospodarskih panog (World Health Organization 2020). Zaradi teh prizadevanj so otroci, družine in ostala populacija veliko svojega časa preživel doma.

Otroci so se med širjenjem pandemije vsakodnevno prilagajali novemu občutku »normalnega«. Izkušnje s covidom-19 so bile za družine z nizkim, s srednjim in z visokim socialno-ekonomskim statusom različne, kar je povečalo razlike na podlagi zmožnosti družine za dostop do storitev duševnega zdravja, ustrezne podpore učenju na daljavo in socializacije (Fegert idr. 2020). Poleg tega so skupni učinki socialne izolacije, karantene, bolnih, umirajočih ter zaradi covida-19 umrlih družinskih članov ali znancev prispevali k razvoju težav v duševnem zdravju (Pfefferbaum in North 2020). Socialna izolacija, stres staršev (npr. izguba službe, varstvo otrok, finančna nestabilnost) in nezmožnost prehrabne ter stanovanjske gotovosti zaradi pandemije so predstavljali dejavnike tveganja za duševno zdravje otrok (Lawson idr. 2020; Rosenthal in Thompson 2020). Šole so nudile nujen sistem podpore pa tudi dostop do zdravstvenega varstva, služb za duševno zdravje, hrane in socialnih storitev, ki sicer niso na voljo. Vloga šole je bila pomembna predvsem pri socialnem, čustvenem, duševnem in vedenjskem razvoju otroka. Šole sicer predstavljajo prostor za učenje socialnih in vrstniških interakcij, samoregulacije in pomembnih življenjskih veščin, kjer učenci razvijejo občutek za namen in identiteto (National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine 2020).

V času zaprtja šol so učitelji učencem pošiljali dejavnosti na različne virtualne načine, ki so jih določile šolske ustanove. Ta sprememba iz šol-

skega v domače učno okolje je lahko povzročila nelagodje na individualni in družbeni ravni ter telesne in čustvene motnje, kot sta tesnoba in obsesivno kompulzivna motnja (Caram 2020). Otroci in mladostniki se na strese, ki jih doživljajo v kriznih obdobjih, kot je epidemija, odzivajo zelo različno. Na odzive vplivajo starost otrok in mladostnikov, razumevanje situacije, razpoložljivost kakovostnih informacij o trenutnem dogajanju, pretekle izkušnje, ponotranjene strategije odzivanja v stresnih situacijah, podpora družine in drugi dejavniki. Vse omejitve in ukrepi, povezani z epidemijo, bi lahko pri otrocih in mladostnikih ter v še večji meri pri skupinah otrok z učnimi težavami in duševnimi motnjami povzročili posledice na področju duševnega zdravja in telesnega razvoja (Dobnik Renko idr. 2020).

Pandemija covida-19 bi bila lahko posebej zahtevna za otroke z motnjo pozornosti in koncentracije s hiperaktivnostjo (ADHD) (Cortese idr. 2020; Jeffery idr. 2020; McGrath 2020). Večina otrok z ADHD ima eno ali več komorbidnih stanj, kot so anksioznost in motnje razpoloženja, motče vedenje (npr. motnja avtističnega spektra, obsesivno kompulzivna motnja) (Faraone idr. 2015). Spremembe v rutini, strukturi in socialnih stikih, povezane z omejitvami zaradi covida-19, in vse večja negotovost lahko poslabšajo simptome ADHD in s tem povezane težave (Jeffery idr. 2020). Psihološka stanja (strah, simptomi depresije, stres itd.), povezana s pandemijo (Jiao idr. 2020; Wang, Pan idr. 2020), lahko vplivajo tudi na prehranjevalno vedenje otrok in staršev. Izkušnje s stresom in z negativnimi čustvi lahko vodijo do prenašanja in ljudi navajajo k temu, da posežejo po t. i. tolažilni hrani, bogati s sladkorjem in kalorijami (Evers idr. 2018; Michels idr. 2012; Rodríguez-Martín in Meule 2015).

Zaprta in omejitve, povezani s covidom-19, bi lahko vplivali tudi na fizično aktivnost otrok. Nezadostna fizična aktivnost in prekomerno sedenje lahko predstavljata problem, saj se vzorci zdravstvenega vedenja v otroštvu pogosto ohranijo tudi v odrasli dobi in lahko vodijo do povečanega tveganja za razvoj zdravstvenih težav (npr. prekomerna telesna teža, diabetes tipa II) v poznejših obdobjih otroštva ter v odrasli dobi (U.S. Department of Health and Human Services 2008). Nekateri avtorji so med pandemijo sklepali, da se bo pri otrocih zaradi zaprtja šol povečala stopnja debelosti (Rundle idr. 2020; Workman 2020), delno tudi zato, ker jim športna vzgoja v šoli nudi več možnosti za telesno aktivnost (Cradock idr. 2013; Fairclough in Stratton 2006). Rezultati raziskav (npr. Stavridou idr. 2021) kažejo, da je bilo pri otrocih in mladostnikih v času pandemije opazno povečanje telesne mase.

Nenaden prehod iz učilnice na učenje na daljavo je pomembno vplival na uporabo izobraževalne tehnologije pri šolanju (Patel in Challawalla 2020), kar je zahtevalo hitro prilagajanje učiteljev in učencev značilnostim digitalnih platform (Education Endowment Foundation 2020; GEM Report 2020). Nacionalni in lokalni izobraževalni sistemi s tehnološkim poudarkom so vzpostavili virtualno učno okolje. Tiste šole in posamezni pedagoški delavci, ki so platforme za digitalno učenje uporabljali že pred pandemijo, so imeli manj ovir za izobraževanje na daljavo v primerjavi s šolami in z zaposlenimi, ki so prej tehnologijo uporabljali v manjši meri (Harley 2007), in učenci, pri katerih doma niso imeli naprav in interneta (Petrie idr. 2020). Poučevanje osnovnošolcev na spletu sicer predstavlja velik izziv, saj na splošno vključuje virtualne ure, ki lahko ovirajo otrokov razvoj in ne omogočajo učenja (Mahoney 2020).

Na podlagi navedenih dejstev lahko vidimo, da so v času pandemije obstajali vplivi na otroke z različnih smeri. Ena izmed teorij, ki se ukvarja z različnimi vplivi okolja na posameznike, je Bronfenbrennerjeva (1979) teorija ekoloških sistemov, ki raziskuje razvoj človeka na štirih osnovnih ravneh – mikrosistemi ali otrokovo neposredno okolje (npr. dom, šola, soseska, skupina vrstnikov), mezosistemi ali odnosi med mikrosistemi, eksosistemi ali posredno okolje, ki vpliva na razvoj otroka (npr. lokalna podjetja, delovno mesto staršev ali skrbnika, vlada), makrosistemi ali večje družbeno-kulturno okolje –, dodatna raven pa je kronosistem, ki prikazuje vplive okolja skozi čas (Bronfenbrenner 1979).

Problem in raziskovalna vprašanja

Namen in cilj pregleda literature je bil odkriti ter razumeti, kakšen vpliv ima pandemija covida-19 na osnovnošolske otroke. Na tematiko vpliva pandemije na srednješolce ter študente je bilo opravljenih že nekaj raziskav, vendar je v času našega pregleda obstajal le manjši nabor raziskav na vzorcu osnovnošolskih otrok. Na področju vpliva pandemije na osnovnošolce še ni bilo opravljenega raziskovalnega pregleda, ki bi v obliki preglednega znanstvenega članka skušal sintetizirati nova spoznanja na tem področju.

Pred pregledom literature smo si postavili splošno raziskovalno vprašanje, ki zajema naš glavni cilj:

- Kakšen vpliv ima pandemija covida-19 na osnovnošolske otroke v času šolanja na daljavo?

Po pregledu literature smo dodali tri ožje usmerjena podvprašanja:

Preglednica 1 Število virov za opredeljene iskalne nize po posameznih bazah podatkov

Niz	PsycArticles	SAGE	ScienceDirect	CINAHL	ERIC
1	12	1.607	3.360	11	434
2	2	788	566	35	23
3	13	505	54	369	4

- Ali so se v času šolanja na daljavo zgodile kakšne spremembe v razpoloženju otrok?
- Ali je šolanje na daljavo vplivalo na učni uspeh učencev ter kako?
- Ali obstajajo kakšne povezave med zmanjšano fizično aktivnostjo otrok in pandemijo?

Metoda

Iskanje literature je potekalo od marca do aprila 2021 s pomočjo naslednjih baz podatkov: PsycArticles, SAGE, ScienceDirect, CINAHL in ERIC. Strategija iskanja literature je povezana s cilji pregleda literature: s pomočjo pregleda raziskav in literature v zadnjih treh letih ugotoviti in razumeti vpliv pandemije na šolajoče se otroke ter na podlagi ugotovitev stanja podati usmeritve za prihodnja preučevanja. V prvem koraku zbiranja virov smo za iskanje uporabili naslednje nize besed in besednih zvez:

1. »pandemic OR coronavirus« AND »school«,
2. »pandemic OR coronavirus« AND »school« AND »child*«,
3. »pandemic OR coronavirus« AND »primary school« AND »child*«.

Izpis zadetkov smo v znanstvenih bazah omejili z naslednjimi zahtevami: »odprt dostop«, »celotno besedilo«, »znanstvene revije« in »recenzirani članki«. Kriterij izbora del je bil omejen glede na čas objave. Postavili smo časovno omejitev objave dela, in sicer od leta 2019 dalje. S takšnim kriterijem smo želeli zajeti vse relevantne vire, ki so nastali v obdobju začetka izbruha virusa covid-19. Število virov, ki smo jih pridobili s prvim korakom, je predstavljeno v preglednici 1.

V drugem koraku smo z namenom omejitve rezultatov na relevantne vire, ki se skladajo s postavljenimi cilji, uporabili kombinacijo različnih besednih zvez besed:

4. (»pandemic« OR »COVID-19« OR »coronavirus« OR »sars-cov-2«) AND (»school« OR »online school« OR »primary school«),
5. (»pandemic« OR »COVID-19« OR »coronavirus« OR »sars-cov-2«) AND »child*« AND (»school« OR »online school« OR »primary school«),

Preglednica 2 Število virov za opredeljene iskalne nize po posameznih bazah podatkov

Niz	PsycArticles	SAGE	ScienceDirect	CINAHL	ERIC
4	2	313	265	26	131
5	12	1.263	579	44	14
6	3	1.292	325	93	8
*	3	27	24	28	22

OPOMBE * Število virov z vključenimi kriteriji izbora.

Preglednica 3 Število virov za opredeljene iskalne nize po posameznih bazah podatkov z upoštevanjem kriterijev izbora

Niz	PsycArticles	SAGE	ScienceDirect	CINAHL	ERIC
4	0	9	2	1	6
5	2	18	0	14	11
6	1	0	21	13	6
*	0	4	5	4	0

OPOMBE * Število virov z vključenimi kriteriji izbora.

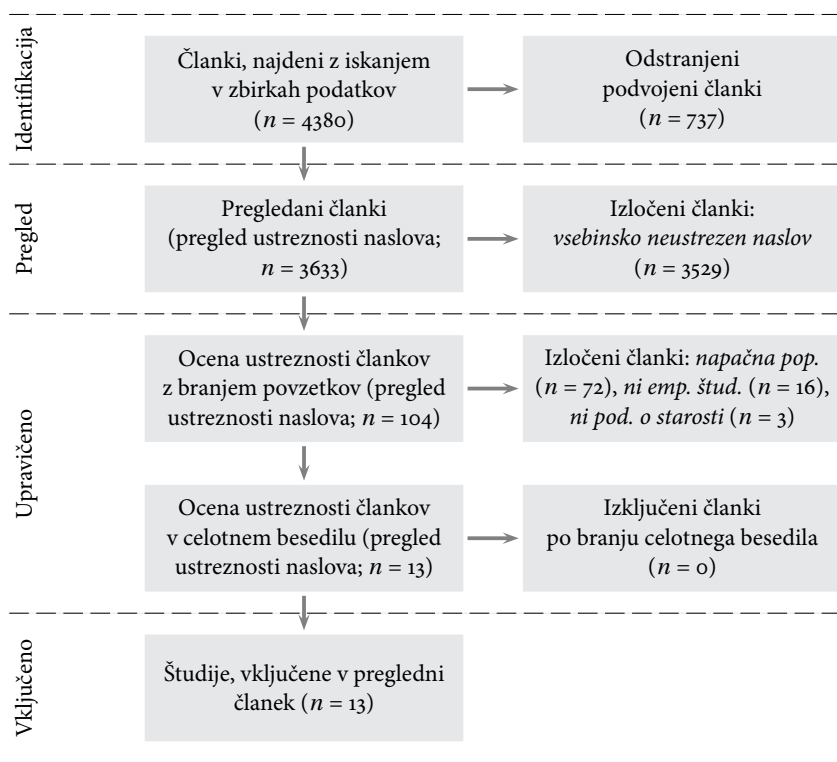
6. (»pandemic« OR »COVID-19« OR »coronavirus« OR »sars-cov-2«) AND (»impact« OR »effect« OR »outcome« OR »result«) AND »child*«.

Vsebinski kriterij izbora del je temeljil na dveh temeljnih kriterijih: v delu je bil preučevan oziroma razložen vpliv pandemije na osnovnošolce ter v naslovu so omenjeni pandemija in otroci. V pregled smo vključili raziskave, ki so preučevale vpliv pandemije na osnovnošolske otroke. Izključili smo dela, ki so razlagala vpliv pandemije na srednješolce ali na študente. V pregled nismo vključili virov, kot so zborniki konferenc, kritike, neempirična poglavja knjig uredniške ali teoretične narave. Iz analize so bili izključeni tudi pregledi literature, sistematični pregledni članki ali metaanalize. V preglednici 2 je prikazano število virov za opredeljene iskalne nize po posameznih bazah podatkov.

Z namenom oženja izbora del v predstavljenih bazah podatkov smo izločili dela, ki se po branju izvlečkov niso skladala s postavljenimi cilji pregleda. Vključili smo raziskave, ki so preučevale starše ali učitelje, pri čemer smo upoštevali, da imajo starši osnovnošolske otroke ali da učitelji poučujejo osnovnošolce.

Preglednica 3 prikazuje število virov, vključenih v znanstveni pregled po branju izvlečkov in upoštevanju ciljev pregleda.

Z upoštevanjem cilja pregleda smo izvedli pregled literature po deskriptivni metodi, kar nam je omogočilo podrobno preučevanje stanja

Slika 1 Postopek identifikacije in izbora člankov (PRISMA-diagram za 4., 5. in 6. niz)

pojava. Na sliki 1 je prikazan PRISMA-diagram identifikacije in izbora člankov za 4., 5. in 6. niz.

Vključili smo vire, ki smo jih ocenili za verodostojne in kvalitetne, upoštevajoč omenjene izključitvene kriterije (npr. napačna populacija, nepopolni podatki, kot je manjkajoča starost). Od vseh pregledanih raziskav je pet zajemalo kvantitativne, pet kvalitativne in tri mešane metode.

Rezultati

S pomočjo deskriptivne metode pregleda literature smo pridobili 13 raziskav, ki so podrobneje predstavljene v preglednicah 4, 5 in 6.

V preglednici 4 so predstavljeni podatki o avtorjih, lokaciji, vzorcu ter metodologiji kvantitativnih raziskav. Vse raziskave so uporabile vprašalnike, katerih podatke so obdelali s pomočjo kvantitativne metodologije. Nekateri vprašalniki so imeli odprta vprašanja (Bubb in Jones 2020; Moore idr. 2020), ki so jih analizirali s kvalitativnim pristopom. Starost otrok v kvantitativnih raziskavah je od tri do 17 let.

V preglednici 5 so zbrani podatki o avtorjih, lokaciji, vzorcu, metodo-

Preglednica 4 Kvantitativne raziskave

Raziskava	Lokacija	Vzorec	Metodologija
Bubb in Jones (2020)	Norveška	Otroci; $N = 320$, 6–9 let; $N = 745$, 10–16 let	Vprašalnik s štiristopenjsko lestvico (področja: digitalno učenje, ustvarjalno učenje, sodelovanje med učenci, napredek, dosežki, povratne informacije ter skupinsko delo) in z odprtimi vprašanji o doživljanju šolanja na domu; kvalitativni pristop k odprtim vprašanjem ali komentarjem
Dunton, Do in Wang (2020)	Kolumbija, ZDA	$N = 211$; starši mlajših (5–8 let) in starejših otrok (9–13 let)	Vprašalnik za merjenje fizične aktivnosti in sedečega položaja med obdobjem pred pandemijo covid-19 ter zgodnjim obdobjem pandemije covid-19
Moore idr. (2020)	Kanada	$N = 1472$; starši otrok, starih 5–11 let	Ocenjevanje gibalnega vedenja svojega otroka pred in med izbruhom pandemije covid-19 s pomočjo petstopenjske lestvice; kvalitativna obdelava odprtih vprašanj
Philippe idr. (2021)	Francija	$N = 489$; starši otrok, starih 3–13 let	Vprašalnik CEDQ za težave pri prehranjevanju otrok; vprašalnik CEBQ o prehranjevalnem vedenju otrok; merjenje pogostosti popoldanskega prigrizka na štiristopenjski lestvici; merjenje pogostosti dolgčasa pri otrocih na petstopenjski lestvici; vprašalnik HOMESTEAD o prehranjevalni praksi v družini
Sciberras idr. (2020)	Avstralija	$N = 213$; starši otrok z ADHD, starih 5–17 let	12 postavk iz vprašalnika CRISIS o življenjskih izzivih v povezavi s covidom-19; prilagojen vprašalnik CPAS o interesu staršev za spletne intervencije; 4 postavke iz vprašalnika CRISIS v povezavi s covidom-19, z otroškim stresom ter otroškimi skrbmi

logiji in glavnih temah vključenih kvalitativnih raziskav. Dve raziskavi (Henderson idr. 2020; Turan idr. 2020) sta študiji primera, ki sta preučevali dečka z ADHD oziroma dečka z motnjo avtističnega spektra. Raziskava Khanne in Jacqueline Kareem (2021) je preučila učitelje osnovnošolskih razredov, medtem ko je raziskava Valleje in Natalie Ceballos Marón (2020) vključila tako starše kot osnovnošolce, raziskava Jo Lauren Weaver in Jacqueline M. Swank (2020) pa samo starše. Najpogostejša metoda za zbiranje podatkov je bil intervju, na podlagi katerega so identificirali glavne teme.

V preglednici 6 so predstavljeni avtorji, lokacija, vzorec, kvalitativna in kvantitativna obdelava podatkov raziskav mešanih metod. Dve raziskavi

Preglednica 5 Kvalitativne raziskave

Raziskava	Lokacija	Vzorec	Metodologija	Poudarki
Henderson idr. (2020)	ZDA	Deček z ADHD, star 9 let	Študija primera	Socialno-ekološki vpliv pandemije covida-19 na duševno zdravje otrok
Khanna in Kareem (2021)	Indija	Učitelji osnovnošolskih razredov iz zasebnih šol; $N = 5$	Intervjuji, ki so bili analizirani s pomočjo tematske analize	Viri za spletno poučevanje; rutina za spletne razrede; prednosti/slabosti in (ne)zadovoljstvo s spletnim poučevanjem; razumevanje inkluzivnega izobraževanja in pedagogike
Turan idr. (2020)	Turčija	Deček z motnjo avt. spektra, star 11 let	Študija primera	Telezdravstvo; multidisciplinarna podpora otrok s posebnimi potrebami med pandemijo covida-19
Vallejo in Marón (2020)	Argentina	20 staršev in 20 učiteljev osnovnošolskih otrok z uč. težavami; $N = 40$	Telefonski intervjuji in tematska analiza	Splošni učinek zaprtja države in podpora učencem; učinek na čustva; vpliv na izobraževalne in bralne procese
Weaver in Swank (2020)	ZDA	Starši otrok, starih 6–15 let; $N = 11$	Intervjuji na daljavo preko platforme Zoom; kvalitativni fenomenološki pristop	Izkušnje z izobraževanjem; upravljanje z vlogami in odgovornostmi z dvema podtemama (zakonska zveza in opustitev pričakovanj); priznavanje privilegija; rutina s podtemo prednostnih nalog; nihajoča čustva; povezava z dvema podtemama (izgubljena podpora in spremembe odnosov v prihodnosti); pomembne izkušnje

(Khan in Mikuska 2021; Sun, Loh in Nie 2021) sta uporabili vprašalnik, ki so ga analizirali s kvantitativno metodo. Raziskava Lee-Ann Ewing in Vuja (2020) pa je s pomočjo kvantitativne obdelave podatkov izračunala frekvence in statistične vrednosti posameznih tem. Vse raziskave so uporabile tematsko analizo vsebine.

Vključene so bile raziskave (Bubb in Jones 2020; Philippe idr. 2021), ki so bile edine v državi, v kateri se je izvedla raziskava, in so hkrati vključevale mlajše otroke ter preučevale različne učinke v času pandemije. Pred-

Preglednica 6 Raziskave mešanih metod

Raziskava	Lokacija	Vzorec	Obdelava podatkov	
			Kvantitativna	Kvalitativna
Ewing in Vu (2020)	Avstralija	Analiza javnega mnenja o šolanju na daljavo; preučevanje tvitov (1. teden 2.197 tvitov, 2. teden 3.248 tvitov, 3. teden 4.976 tvitov)	Izračun frekvenc posameznih tem, z-vrednost in p-vrednost	Tematska analiza tvitov. Poudarki: splošni/nevtralni/šaljivi tviti; pozitivni/negativni učinki šolanja na daljavo; hvaležnost učiteljem; vlada in politiki; nasveti; soc. vplivi učenja na daljavo
Khan in Mikuska (2021)	Velika Britanija	Učitelji in vzgojitelji otrok, starih 3–8 let; $N = 55$	Grafični prikaz in numerična analiza	Analiza vsebine dveh odprtih vprašanj glede morebitnih varnostnih težav tekom izobraževanja na daljavo ter vpliva zaprtja na izobraževalni proces
Sun, Loh in Nie (2021)	Singapur	Osnovnošolci, stari 10–11 let; $N = 2012$. Intervju – $N = 36$	Vprašalnik o bralnih navadah osnovnošolcev v prostem času pred in med zaprtjem šole; analiza s programom SPSS	Fokusne skupine s po štirimi udeleženci; primerjalna analiza za kodiranje transkriptov, strnitev kod v kategorije ter prepoznavanje tem

nost dveh vključenih kvantitativnih raziskav (Bubb in Jones 2020; Moore idr. 2020) je velik nacionalno reprezentativen vzorec. V pregled smo zajeli tudi tri raziskave mešanih metod (Ewing in Vu 2020; Khan in Mikuska 2021; Sun, Loh in Nie 2021), ki so pridobljene kvantitativne rezultate nadgradile in poglobile s kvalitativnim pristopom.

Pomanjkljivost raziskav ranljivejših skupin otrok (Sciberras idr. 2020; Vallejo in Marón 2020) je odsotnost kontrolne skupine in nezmožnost primerjanja specifičnosti učinkov pandemije na ranljivejše otroke z učinki na otroke iz splošne populacije. Zaradi spletne narave večine raziskav (Bubb in Jones 2020; Dunton, Do in Wang 2020; Ewing in Vu 2020; Khan in Mikuska 2021; Moore idr. 2020; Philippe idr. 2021; Sciberras idr. 2020; Vallejo in Marón 2020; Weaver in Swank 2020) ni bilo uporabe standardiziranih diagnostičnih orodij, kar lahko predstavlja eno izmed omejitev. Nekatere kvalitativne raziskave so vključile majhen vzorec (Khanna in Kareem 2021; Weaver in Swank 2020), kar lahko omeji posploševanje

rezultatov. Več vključenih raziskav vključuje poročanja staršev o njihovih otrocih (Dunton, Do in Wang 2020; Moore idr. 2020; Philippe idr. 2021; Sciberras idr. 2020; Vallejo in Marón 2020; Weaver in Swank 2020), pri čemer obstaja dvom o socialno zaželenih odgovorih ter o zanesljivosti njihovih opažanj. O podatkih, pridobljenih o obdobju pred pandemijo, so poročali retrospektivno, kar bi lahko privedlo do pristranskosti pri priklicu podatkov iz spomina in bi lahko vplivalo na notranjo veljavnost raziskav (Bubb in Jones 2020; Dunton, Do in Wang 2020; Moore idr. 2020; Philippe idr. 2021; Sciberras idr. 2020; Sun, Loh in Nie 2021; Vallejo in Marón 2020).

Nekatere raziskave so zajele vzorce različno starih otrok. Raziskava Emme Sciberras idr. (2020) je v vzorec vključila otroke, stare od pet do 17 let, medtem ko sta raziskavi Kaat Philippe idr. (2021) ter Tehmine Khan in Éve Mikuska (2021) vključili tudi mlajše otroke, tj. od 3. leta dalje. Vključili smo raziskavo Lee-Ann Ewing in Vuja (2021), ki je preučila tvite staršev otrok, ki se šolajo od doma. To raziskavo smo dodali v pregled, saj smo iz starševskih zapisov upoštevali tiste, ki se nanašajo na osnovnošolske otroke. K našemu razumevanju posledic pandemije na ranljivejšo skupino otrok lahko prispevajo raziskave, ki so preučevale otroke z motnjo pozornosti s hiperaktivnostjo (ADHD) (Henderson idr. 2020; Sciberras idr. 2020), otroke z motnjo avtističnega spektra (Turan idr. 2020) in otroke z učnimi težavami ter nekaterimi komorbidnimi motnjami (Vallejo in Marón 2020).

Rezultati pregleda literature so v skladu s cilji pregleda razvrščeni v štiri pomenske kategorije: Vpliv pandemije na duševno zdravje otrok; Vpliv pandemije na uspeh osnovnošolcev; Povezanost pandemije in fizične aktivnosti otrok ter Drugi vplivi pandemij covida-19, povezani z učenjem na daljavo ter osnovnošolci.

Vpliv pandemije na duševno zdravje otrok

Omejitev odhoda od doma je lahko za otroke z ADHD precej stresna (Sciberras idr. 2020). Ugotovljeno je bilo, da je stres, povezan z omejitvami zaradi pandemije covida-19, povezan tudi z negativnimi spremembami v delovanju na različnih področjih duševnega zdravja, kot so splošna skrb, nemirno vedenje, negativne misli pri otrocih z ADHD (Sciberras idr. 2020), žalostno oziroma depresivno razpoloženje, utrujenost in osamljenost pri otrocih z ADHD ter pri otrocih z učnimi težavami (Sciberras idr. 2020; Vallejo in Marón 2020), razdražljivost pri otrocih z ADHD, otrocih z motnjo avtističnega spektra in pri otrocih z učnimi težavami (Sciber-

ras idr. 2020; Turan idr. 2020; Vallejo in Marón 2020) ter razočaranost in občutek stiske pri otrocih z učnimi težavami (Vallejo in Marón 2020). Zaznано je bilo, da so otroci z učnimi težavami občutek stiske izražali s tihim jokom in skrbmi, ali bo celotna družina umrla (Vallejo in Marón 2020). Pri otrocih z ADHD in otrocih z učnimi težavami je bilo opaziti, da so imeli v času pandemije večkrat občutek žalosti, manj užitka pri dejavnostih ter občutek osamljenosti (Sciberras idr. 2020; Vallejo in Marón 2020). Pri otrocih z ADHD in z motnjo avtističnega spektra so raziskovalci ugotovili negativne spremembe na večini področij duševnega zdravja, tudi ob upoštevanju že obstoječih diagnoz in uporabe zdravil (Sciberras 2020; Turan idr. 2020). Kljub zdravstvenim storitvam na daljavo v času izgube služb za duševno zdravje in šolske podpore ter spreminjanja rutin so raziskovalci poročali o primeru poslabšanja stanja otroka z motnjo avtističnega spektra na področju zdravja in šolanja (Turan idr. 2020).

Vpliv pandemije na uspeh osnovnošolcev

Nekateri starši so poročali o pozitivnih učinkih pandemije na uspeh osnovnošolcev. Otroci, ki so imeli navadno težave v učilnici, so doživeli izboljšanje v povezavi z ocenami in učenjem pri šolanju na daljavo (Ewing in Vu 2020; Vallejo in Marón 2020). Osnovnošolci so se v času šolanja na domu naučili veliko novih stvari, izpostavili so, da so postali boljši v branju besedil v prvem jeziku (Bubb in Jones 2020). Raziskovalci so prišli do različnih ugotovitev. Po poročanju učencev so postali samostojnejši in so pri sebi zaznali večjo motivacijo za prevzemanje odgovornosti za lastno učenje (Bubb in Jones 2020), so pa bili starši po poročanju učiteljev veliko bolj vključeni v učenje otrok (Khanna in Kareem 2021). Večina otrok je imela težave pri razumevanju naloge, ki jo je dobila v virtualnih učilnicah, zato je bila potrebna dodatna razlaga učiteljev (Vallejo in Marón 2020). Po poročanju učiteljev je otrokom primanjkovalo znanja, saj v predvidenem času niso mogli narediti veliko in bi za enako delo kot v šolskih klopih preko spleta potrebovali dvakrat več časa (Khanna in Kareem 2021; Vallejo in Marón 2020). V primerjavi s časom pred socialno izolacijo se je v času pandemije povečala bralna dejavnost osnovnošolcev. Pred omejitvami branje doma ni bilo zelo pogosto, kar se je v času pandemije izrazito spremenilo (Vallejo in Marón 2020).

Povezanost pandemije in fizične aktivnosti otrok

Starši so poročali, da so med pandemijo otroci manj telovadili in preživeli manj časa na prostem (Khanna in Kareem 2021; Sciberras 2020).

Glede tega so opazili razlike glede spola in starosti otrok. Mlajši otroci, tj. stari od 5 do 8 let, so pogostejše sodelovali pri prosti igri, kolesarjenju in vožnji s skirojem, rolikanju ali kotalkanju kot starejši otroci, tj. stari od 9 do 13 let. Na splošno so bile deklice manj aktivne kot fantje, starejši otroci pa manj aktivni od mlajših (Dunton, Do in Wang 2020). Starši so izrazili zaskrbljenost glede vsakodnevne uporabe računalnika in gledanja v zaslon (Ewing in Vu 2020). Največ časa so otroci namenili gledanju televizije, videoposnetkov, filmov, uporabi računalnika (Dunton, Do in Wang 2020; Moore idr. 2020; Sciberras 2020; Sun, Loh in Nie 2021), sedenju ob druženju s prijatelji ali z družino in opravljanju šolskih nalog (Dunton, Do in Wang 2020). Razlike glede spola in starosti otrok so bile ugotovljene pri trajanju poročanega sedečega vedenja ter aktivnostih, ki so jih med tem časom počeli (Dunton, Do in Wang 2020). Fantje so več časa kot dekleta igrali računalniške ali videoigre, medtem ko so dekleta več časa kot fantje uporabljala internet, elektronsko pošto ter elektronske medije za prosti čas, opravljala videoklice s prijateljicami ali z družino, sedela med poslušanjem glasbe, pogovarjanjem po telefonu, pošiljanjem sms-sporočil, druženjem s prijatelji ali družino in se ukvarjala s telesno neaktivnimi hobiji (Dunton, Do in Wang 2020). V primerjavi z mlajšimi otroki so starejši otroci več časa igrali računalniške ali videoigre, uporabljali internet, elektronsko pošto ali elektronske medije za namene prostega časa, sedeli ob poslušanju glasbe in med pogovorom po telefonu ali pošiljanjem sporočil. Na splošno se je med obdobjem začetka pandemije covida-19 in zgodnjim obdobjem pandemije fizična aktivnost otrok zmanjšala, medtem ko se je sedeče vedenje povečalo, pri čemer so bile omenjene spremembe veliko izrazitejše pri starejših otrocih kot pri mlajših (Dunton, Do in Wang 2020; Moore idr. 2020).

Vpliv pandemije na prehranjevalne navade otrok

V času pandemije je prišlo do sprememb pri prilagajanju praks prehranjevanja v smer popustljivejših, na otroke osredotočenih in v užitek usmerjenih praks. Večina staršev je poročala o spremembi vsaj ene dimenzije prehranjevalnega vedenja svojega otroka med zaprtjem države v primerjavi z obdobjem pred omejitvami. Največji porast so opazili pri tolažilnem prehranjevanju. Povečala se je tudi stopnja dolgočasenja otrok doma (Philippe idr. 2021; Sun, Loh in Nie 2021), kar je pomembno povezano s povečanjem tolažilnega prenajedanja, z odzivnostjo na hrano (npr. »moj otrok vedno prosi za hrano«) in s pogostostjo prigrizkov med obroki. Starost, spol in izračun indeksa telesne mase niso bili pomembni

napovedniki sprememb v prehranjevalnem vedenju otrok (Philippe idr. 2021).

Drugi vplivi padnemije covida-19, povezani z učenjem na daljavo ter osnovnošolci

Številna nezadovoljstva v zvezi s pandemijo ter šolanjem na daljavo so bila povezana z nedelujočo tehnologijo (npr. težave z internetno povezavo, izpadi elektrike) (Ewing in Vu 2020), vendar so starši opazili, da so otroci postali bolj vešč v uporabi digitalnih pripomočkov za učenje (Bubb in Jones 2020). V začetnem obdobju šolanja na daljavo so imeli otroci težave s spletnimi učilnicami, saj so se morali prilagoditi uporabi digitalnih platform (Weaver in Swank 2020). Na spremembe vsakodnevne rutine so se otroci odzvali z učenjem novega komuniciranja s pomočjo računalnika, vendar je še vedno obstajal delež tistih, ki se niso mogli prilagoditi učenju na daljavo (Khan in Mikuska 2021). Kot o negativnem učinku omejitev zaradi pandemije covida-19 so starši poročali o pomanjkanju socialnih vezi (Vallejo in Marón 2020). Otroci so pojasnili, kako so se počutili med zaprtjem šole, in izrazili, da jim je bilo v tem obdobju dolgčas, da so morali sedeti za računalnikom, niso mogli videti prijateljev in se z njimi igrati. Dolgotrajnejše gledanje v zaslon je bilo zanje naporno in tega niso marali; rekli so, da so preveč obremenjevali oči. Otroci so poročali, da so med zaprtjem šole ugotovili, da je branje knjig prijetno in sproščujoče. V času pandemije covida-19 je bilo branje med osnovnošolci zaželeno dejavnost (Sun, Loh in Nie 2021).

Razprava

Namen pregleda literature je bil ugotoviti, kakšen vpliv ima pandemija na osnovnošolske otroke. S pomočjo pregleda 13 raziskav smo določili pet glavnih področij, na katere je pandemija najbolj vplivala. Šolanje na daljavo je med pandemijo covida-19 prineslo različne posledice na več področjih.

Ena izmed zaskrbljujočih ugotovitev je vpliv pandemije na duševno zdravje otrok, še posebej na ranljivejše skupine otrok, saj je v tem času prišlo do izgube zdravstvene in šolske podpore (Turan idr. 2020). Šolanje na daljavo in omejitve, povezane s pandemijo, so neugodno povezane z gibalnim vedenjem otrok in mladine (Moore idr. 2020), kar so potrdile tudi raziskave (Chen idr. 2020; Guan idr. 2020). Vendar pa so v obdobju omejitev otroci bolj vzljubili branje knjig v prostem času, saj jim je to predstavljalo sproščujočo in prijetno dejavnost (Vallejo in Marón 2020);

podobno so v raziskavi ugotovili Megan Kuhfeld idr. (2020), saj so predvideli porast uspešnosti učencev v branju, ko se bodo zopet vrnili nazaj v šole. Ena izmed skrbi v povezavi s šolanjem na daljavo je pomanjkanje znanja, saj je učni proces preko spleta počasnejši kot v živo (Vallejo in Marón 2020; Khanna in Kareem 2021). Raziskovalci so ugotovili tudi vpliv pandemije na prehranjevalne navade otrok, saj so se povečali tolažilno prenažanje, odzivnost na hrano ter pogostost prigrizkov med obroki (Philippe idr. 2021).

Postavili smo si tudi tri ožje usmerjena vprašanja. Zanimalo nas je, ali so se v času šolanja na daljavo zgodile kakšne spremembe v razpoloženju otrok. Na podlagi pregledanih raziskav na to vprašanje odgovarjamo pritrdilno. V raziskavah Emme Sciberras idr. (2020) ter Valleje in Natalie Ceballos Marón (2020) so starši poročali o depresivnem oziroma žalostnem razpoloženju otrok, nemirnem vedenju in negativnih mislih; otroci so občutek stiske izražali s tihim jokom ter z mislimi na to, ali bo celotna družina umrla.

Drugo vprašanje se je navezovalo na vpliv pandemije na učni uspeh učencev. Na nekaterih področjih, kot je npr. branje, so otroci v času šolanja na daljavo postali uspešnejši (Bubb in Jones 2020; Vallejo in Marón 2020). Učitelji so opazili, da otrokom primanjkuje znanja, učenje na daljavo se je v primerjavi z učenjem v učilnicah pokazalo kot manj kakovostno (Khanna in Kareem 2021; Vallejo in Marón 2020). V pregledanih raziskavah nismo našli podatkov o spremembah šolskih ocen in učnega uspeha glede na čas pred pandemijo ter med njo (oziroma po njej), zaradi česar na naše drugo vprašanje ne moremo enoznačno odgovoriti. Menimo, da bi bilo to vsebinsko področje smiselno raziskovati tudi v prihodnje.

Pri zadnjem vprašanju nas je zanimalo, ali obstaja kakšna povezava med zmanjšano fizično aktivnostjo otrok in pandemijo. Na to vprašanje lahko odgovorimo pritrdilno; raziskave so pokazale, da so otroci v času šolanja na daljavo manj telovadili, preživeli manj časa na prostem (Khanna in Kareem 2021; Sciberras 2020) in več časa v sedečem položaju (Dunton, Do in Wang 2020; Ewing in Vu 2020; Moore idr. 2020; Sciberras 2020; Sun, Loh in Nie 2021).

Raziskave kažejo, da lahko povečan čas gledanja v zaslon, večji uporaba družbenih medijev in uporaba pametnih naprav povečajo tveganje za razvoj težav z duševnim zdravjem (Riehm idr. 2019, Twenge idr. 2018). Zaskrbljujoč je podatek, da so mlajši otroci (od 3 do 6 let) dovzetnejši za razvoj težav kot starejši, ki v času omejitev pogostejše ohranjajo so-

cialne stike (Romero idr. 2020). Otroci so v obdobju šolanja na daljavo pogrešali svoje prijatelje in sošolce (Hacin Beyazoglu idr. 2021; Jug 2021; Vallejo in Marón 2020), pri čemer je pomanjkanje socialnih vezi predstavljalo dejavnik tveganja za razvoj duševnih težav (Hare Duke 2017). Omejen dostop do oskrbe in storitev duševnega zdravja za otroke predstavlja pomemben vpliv covida-19 tako na ekosistemsko kot na makrosistemsko raven po Bronfenbrennerju (1994 citirano v Henderson idr. 2020), pri čemer šolsko okolje deluje kot močno medsebojno povezan sistem, v katerem potekajo pomembne vsakodnevne interakcije med različnimi skupinami (Bronfenbrenner 1994; Jug 2021).

Med pandemijo, ko so otroci ostali doma, sta se povečala tolažilno prenažanje in uživanje v hrani, čeprav to ni bilo povezano z notranjimi znaki lakote ali sitosti¹ (Philippe idr. 2021), kar bi dolgoročno lahko vodilo do povečanja telesne mase (Kral idr. 2012; Monnery-Patris idr. 2019). Vse omejitve, povezane s pandemijo, so neugodno povezane z gibalnim vedenjem otrok ter mladine (Chen idr. 2020; Guan idr. 2020). V pregledu smo ugotovili, da je bila podpora staršev ključna pri tem, kako so se vedli otroci in mladina (Rhodes in Lim 2018; Rhodes idr. 2019; Yun idr. 2018). Ob zavedanju, da so starši in njihovi otroci v času pandemije covida-19 nedvomno doživljali večji stres (Spinelli idr. 2020; Wang, Zhang idr. 2020), je lahko spodbujanje telesne aktivnosti in igre na prostem, ob spoštovanju omejitev z namenom ohranitve javnega zdravja, ena od strategij za izboljšanje osebnega in duševnega zdravja otrok in mladine (Gustafson in Rhodes 2006; Wang, Zhang idr. 2020). Tudi branje literature v prostem času se je pokazalo kot pomemben pozitiven dejavnik duševnega počutja otrok (Sun, Loh in Nie 2021), kar potrjuje tudi že obstoječa literatura (Clark in Teravainen-Goff 2018; Mumper in Gerrig 2017), ki poudarja pomembno, a manj priznано korist branja v prostem času za duševno počutje. Za nadaljnje raziskovanje področja in morebitne intervencije se nam zdi pomembno, da bi se starše, sorodnike, učitelje in ostale osebe, vključene v življenje otrok, naučilo prepoznati znake stresa in potencialnih težav z duševnim zdravjem. Znaki, značilni za otroke v starostnem obdobju od 5 do 12 let, so navadno razdražljivost, pretirano jokanje, strah, zaskrbljenost ali žalost, pogoste pritožbe zaradi bolečin v trebuhu ali gla-

¹ Notranji znaki lakote in sitosti so ključni za optimalno samoregulacijo vnosa hrane, pri čemer bi ignoriranje notranjih znakov lahko privedlo do prenažanja otrok in povečanja telesne teže, če bi to trajalo dlje časa. Primera: kruljenje želodca predstavlja notranji znak lakote, medtem ko prenehanje razmišljanja o hrani nakazuje sitost.

vobola, fizična ali besedna hiperaktivnost, motnje spanja, pogoste nočne more ali dnevna zaspanost, izguba zanimanja za igro z drugimi otroki ali težave pri iskanju prijateljev, slabša šolska uspešnost ali izogibanje šoli in vrnitev k vedenju, ki so ga že prerasli (npr. močenje postelje) (Centers for Disease Control and Prevention 2020; National Institute of Mental Health 2019).

Tudi pri učencih z učnimi težavami izolacija povzroča negativne čustvene posledice, med katerimi je čustvena nestabilnost, ki lahko vpliva na akademsko uspešnost. Treba je zmanjšati učinek vseh omejitev, med katere se uvršča tudi šolanje na daljavo, na čustveno regulacijo otrok. V prihodnje je treba več pozornosti posvetiti boljšemu poznavanju digitalnih tehnologij in dostopom do njih, saj nekateri učenci, starši in učitelji teh orodij ne uporabljajo tako učinkovito ter težje razumejo svoje vloge v trenutni situaciji (Vallejo in Marón 2020). Pomembno je omeniti dejavnike, povezane z domačim gospodinjstvom, ki imajo ključno vlogo pri kakovosti izobraževanja otrok v času šolanja na domu. Otroci iz marginaliziranih okolij pogosto nimajo možnosti zaprositi za pomoč zaradi pomanjkanja možnosti učnega procesa na domu (npr. otežen dostop do računalnika ali interneta), kar vodi v učni zaostanek za njihovimi vrstniki (Sabates, Carter in Stern 2021).

Sklepi

V pregled literature smo vključili raziskave, ki so zajele različne populacije po svetu (severnoameriško, južnoameriško, azijsko ter evropsko) ter so se nanašale na različna vsebinska področja: Vpliv pandemije na duševno zdravje otrok, Vpliv pandemije na šolski uspeh osnovnošolcev, Povezanost pandemije in fizične aktivnosti otrok ter Drugi vplivi pandemije covida-19, povezani z učenjem na daljavo ter osnovnošolci. Na podlagi pregleda menimo, da so v prihodnje potrebne raziskave celotnega področja vpliva pandemije na osnovnošolce, še posebej na mlajšo skupino šolarjev (do pribl. devetih let), saj je na vzorcu starejših otrok in mladine že narejenih več raziskav.

Zaradi trenutnega prepada v znanju in razumevanja vseh posledic pandemije so nujne longitudinalne raziskave, ki bodo omogočile podrobnejši vpogled v spremembe, ki so se zgodile v izobraževanju pred, med in po pandemiji covida-19. Nujne so raziskave na področju učnega uspeha in akademske rasti otrok v času zaprtja šol. Izpostavili bi še pomembnost teoretičnega okvira po Bronfenbrennerju (1979), kar je po našem mnenju pomembno nasloviti tudi v času zaprtja šole, saj se je takrat šolsko oko-

lje, ki je za razvoj otrok precej drugačno okolje, tako rekoč spremenilo v domače.

Izpostavili bi tudi nekaj omejitev našega pregleda in možnosti izboljšav. Da bi lahko natančneje odgovorili na zastavljena raziskovalna vprašanja, bi bilo treba vključiti longitudinalne raziskave, ki pa jih v času pregleda še ni bilo možno najti. Pomanjkljivost bi lahko predstavljalo tudi število vključenih virov, saj smo našli manjši nabor ustreznih raziskav, zaradi česar je vprašljiva posplošljivost rezultatov na večje populacije otrok oziroma osnovnošolcev po svetu. Sčasoma bo na voljo vedno več sorodnih raziskav, zaradi česar menimo, da bi bilo smiselno ponoviti podoben oziroma razširjen pregled literature. Zajete raziskave so uporabljale tudi izrazito različne metode raziskovanja in različne vzorce udeležencev, zaradi česar jih je med seboj nekoliko težje primerjati.

Naš pregled literature lahko pomembno prispeva k razumevanju možnih vplivov in posledic pandemije na osnovnošolske otroke. Zajema več različnih področij, na katera je pandemija vplivala, zato lahko služi kot oporna točka za nadaljnje, poglobljenejša raziskovalna delo.

Literatura

- Bronfenbrenner, Urie. 1979. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA, in London: Harvard University Press.
- . 1994. »Ecological Models of Human Development.« V *International Encyclopedia of Education*, 3. zv., uredila Torsten Husen, T. Neville Postlethwaite, 37–43. Oxford: Elsevier.
- Bubb, Sara, in Mari-Anna Jones. 2020. »Learning from the COVID-19 Home-Schooling Experience: Listening to Pupils, Parents/Carers and Teachers.« *Improving Schools* 23 (3): 209–222.
- Caram, Sofia. 2020. »Cuarentena: piden flexibilizar las condiciones para niños con autismo.« Página 12, 2. april. <https://www.pagina12.com.ar/256603-cuarentena-piden-flexibilizar-las-condiciones-para-ninos-con>
- Centers for Disease Control and Prevention. 2020. »Helping Children Cope.« <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/daily-life-coping/for-parents.html>.
- Chen, Peijie, Lijuan Mau, George P. Nassis, Peter Harmer, Barbara E. Ainsworth in Fuzhong Li. 2020. »Returning Chinese School-Aged Children and Adolescents to Physical Activity in the Wake of COVID-19: Actions and Precautions.« *Journal of Sport and Health Science* 9 (4): 322–324.
- Clark, Christina, in Anne Teravainen-Goff. 2018. »Mental Wellbeing, Reading and Writing: How Students and Young People's Mental Wellbeing is Related to Their Reading and Writing Experiences.« National Literacy Trust, London.
- Cortese, Samuele, David Coghill, Paramala Santosh, Chris Hollis in Emily Si-

- monoff. 2020. »Starting ADHD Medications During the COVID-19 Pandemic: Recommendations from the European ADHD Guidelines Group.« *The Lancet Child & Adolescent Health* 4 (6): e15.
- Cradock, Angie L., Jessica L. Barrett, Cheryl Carnoske, Jamie F. Chriqui, Kelly R. Evenson, Jeanette Gustat, Isobel B. Healy idr. 2013. »Roles and Strategies of State Organizations Related to School-Based Physical Education and Physical Activity Policies.« *Journal of Public Health Management and Practice* 19 (3): 34–40.
- Dobnik Renko, Bernarda, Peter Janjušević, Ivana Hausmeister Kreft, Maja Lampret, Andreja Mikuž, Andreja Mlinarič in Tanja Pristovnik. 2020. »Duševno zdravje otrok in mladostnikov v času epidemije covida-19: gradivo za vzgojno-izobraževalne ustanove v času postopnega odpiranja vrtcev in šol.« Zbornica kliničnih psihologov Slovenije, Ljubljana.
- Dunton, Genevive F., Bridgette Do in Shirlene D. Wang. 2020. »Early Effects of the COVID-19 Pandemic on Physical Activity and Sedentary Behavior in Children Living in the U.S.« *BMC Public Health* 20:1351.
- Education Endowment Foundation. 2020. »Remote Learning: Rapid Evidence Assessment.« Education Endowment Foundation, London.
- Evers, Catherine, Alexandra Dingemans, Astrid F. Junghans in Anja Boevé. 2018. »Feeling Bad or Feeling Good, Does Emotion Affect Your Consumption Of Food? A Meta-Analysis of the Experimental Evidence.« *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 92:195–208.
- Ewing, Lee-Ann, in Huy Quan Vu. 2020. »Navigating 'Home Schooling' during COVID-19: Australian Public Response on Twitter.« *Media International Australia* 178 (1): 77–86.
- Fairclough, Stuart J., in Gareth A. Stratton. 2006. »Review of Physical Activity Levels during Elementary School Physical Education.« *Journal of Teaching in Physical Education* 25 (2): 240–258.
- Faraone, Stephen V., Philip Asherson, Tobias Banaschewski, Joseph Biederman, Jan K. Buitelaar, Josep Antoni Ramos-Quiroga, Luis Augusto Rohde, Edmund J. S. Sonuga-Barke, Rosemary Tannock in Barbara Franke. 2015. »Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder.« *Nature Reviews Disease Primers* 1:15020.
- Fegert, Jörg M. Fegert, Benedetto Vitiello, Paul L. Plener in Vera Clemens. 2020. »Challenges and Burden of the Coronavirus 2019 (COVID-19) Pandemic for child and Adolescent Mental Health: A Narrative Review to Highlight Clinical and Research Needs in the Acute Phase and the Long Return to Normality.« *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health* 14:20.
- GEM Report. 2020. »Covid-19: Where's the Discussion on Distance Learning Training for Teachers?« UNESCO, 1. april. <https://world-education-blog.org/2020/04/01/covid-19-where-s-the-discussion-on-distance-learning-training-for-teachers/>.
- Guan, Hongyan, Anthony D. Okely, Nicolas Aguilar-Farias, Borja Del Pozo Cruz, Catherine E. Draper, Asmaa El Hamdouchi, Alex A. Florindo idr. 2020. »Promoting Healthy Movement Behaviours among Children during the COVID-19 Pandemic.« *Lancet Child and Adolescent Health* 4 (6): 416–418.

- Gustafson, Sabrina L., in Ryan E. Rhodes. 2006. »Parental Correlates of Physical Activity in Children and Early Adolescents.« *Sports Medicine* 36 (1): 79–97.
- Hacin Beyazoglu, Kaja, Teresa Bertogna, Lea Hostnik, Tia Jakopič, Katja Škoda, Marja Zakelšek in Urška Fekonja. 2021. »Težave in izzivi družin z otroki v zgodnjem in srednjem otroštvu med karanteno zaradi epidemije COVID-19.« V *Psihologija pandemije: posamezniki in družba v času koronske krize*, uredila Žan Lep in Kaja Hacin Beyazoglu, 53–65. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Hare Duke, Laurie. 2017. »The Importance of Social Ties In Mental Health.« *Mental Health and Social Inclusion* 21 (5): 264–270.
- Harley, Diane. 2007. »Use and Users of Digital Resources.« *Educause Quarterly* 30 (4): 12–20.
- Henderson, Marcus D., Cynthia J. Schums, Catherine C. McDonald in Sharon J. Irving. 2020. »The COVID-19 Pandemic and the Impact on Child Mental Health: A Socio-Ecological Perspective.« *Pediatric Nursing* 46 (6): 267–272.
- Jeffery, Mairi, Tanya Lereya, Julian Edbrooke-Childs, Jess Deighton, Nick Tait, and Melissa A. Cortina. 2020. »Emerging Evidence (Issue 6): Coronavirus and Children and Young People's Mental Health.« Evidence Based Practice Unit, London.
- Jiao, Wen Yan, Lin Na Wang, Juan Liu, Shuan Feng Fang, Fu Yong Jiao, Massimo Pettoello-Mantovani in Eli Somekh. 2020. »Behavioral and Emotional Disorders in Children during the COVID 19 Epidemic.« *The Journal of Pediatrics* 221:264-266.
- Jug, Vesna. 2021. »Attitudes towards School, Selfperceived School Competence and General Self-Esteem during and after the 1st Wave of COVID-19 Epidemic in Slovenia: A Case Study.« *Innovative Issues and Approaches in Social Sciences* 14 (2): 185–202.
- Khan, Tehmina, in Éva Mikuska. 2021. »The First Three Weeks of Lockdown in England: The Challenges of Detecting Safeguarding Issues amid Nursery and Primary School Closures due to COVID-19.« *Social Science & Humanities Open* 3 (1): 100099.
- Khanna, Radhika, in Jacqueline Kareem, J. 2021. »Creating Inclusive Spaces in Virtual Classroom Sessions during the COVID Pandemic.« *International Journal of Educational Research Open* 2 (2): 100038.
- Kral, Tanja V. E., David B. Allison, Leann L. Birch, Virginia A. Stallings, Renee H. Moore in Myles S Faith. 2012. »Caloric Compensation and Eating in the Absence of Hunger in 5- to 12-Y-Old Weight-Discordant Siblings.« *American Journal of Clinical Nutrition* 96 (3): 574–583.
- Kuhfeld, Megan, James Soland, Beth Tarasawa, Angela Johnson, Erik Ruzek in Jing Liu. 2020. »Projecting the Potential Impacts of COVID-19 School Closures on Academic Achievement.« *Educational Researcher* 49 (8): 549–565.
- Lawson, Monica, Megan H. Piel in Michaela Simon, M. 2020. »Child Maltreatment during the COVID-19 Pandemic: Consequences of Parental Job Loss on Psychological and Physical Abuse towards Children.« *Child Abuse & Neglect* 110 (Pt 2): 104709.

- Mahoney, Jill. 2020. »Remote Learning for Elementary Students Poses Unique Challenges.« *The Globe and Mail*, 17. avgust. <https://www.theglobeandmail.com/canada/article-remote-learning-for-primary-level-students-poses-unique-challenges/>.
- McGrath, Jane. 2020. »ADHD and Covid-19: Current Roadblocks and Future Opportunities.« *Irish Journal of Psychological Medicine* 37 (3): 204–211.
- Michels, Nathalie, Isabelle Sioen, Caroline Braet, Gabriele Eiben, Antje Hebestreit, Inge Huybrechts, Barbara Vanaelst, Krishna Vyncke in Stefaan De Henauw. 2012. »Stress, Emotional Eating Behaviour and Dietary Patterns in Children.« *Appetite* 59 (3): 762–769.
- Ministrstvo za zdravje. B. l. »Koronavirus (SARS-Cov-2).« <https://www.gov.si/teme/koronavirus-sars-cov-2/>.
- Monnery-Patris, Sandrine, Natalie Rigal, Audrey Peteuil, Claire Chabanet in Sylvie Issanchou. 2019. »Development of a New Questionnaire to Assess the Links between Children's Self-Regulation of Eating and Related Parental Feeding Practices.« *Appetite* 138:174–183.
- Moore, Sarah A., Guy Faulkner, Ryan E. Rhodes, Mariana Brussoni, Tala Chulak-Bozzer, Leah J. Ferguson, Raktim Mitra idr. 2020. »Impact of the COVID-19 Virus Outbreak on Movement and Play Behaviours of Canadian Children and Youth: A National Survey.« *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 17 (1): 85.
- Mumper, Micah L., in Richard J. Gerrig. 2017. »Leisure Reading and Social Cognition.« *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts* 11 (1): 109–120.
- Nacionalni inštitut za javno zdravje. B. l. »Koronavirus.« <https://www.nijz.si/sl/koronavirus-za-splosno-javnost>.
- National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 2020. *Reopening K-12 Schools during the COVID-19 Pandemic: Prioritizing Health, Equity, and Communities*. Uredili Enriqueta C. Bond, Kenne A. Dibner in Heidi A. Schweingruber. Washington, DC: The National Academies Press.
- National Institute of Mental Health. 2019. »Child and Adolescent Mental Health.« <https://www.nimh.nih.gov/health/topics/child-and-adolescent-mental-health/>.
- Patel, Hiral, in Anushka Challawalla. 2020. »Education Technology: Out with the Old School.« *Barclays*, 8. april. <https://www.investmentbank.barclays.com/our-insights/education-technology-out-with-the-old-school.html>.
- Petrie, Chris, Katija Aladin, Pukhraj Ranjan, Romaine Javangwe, Danny Gililand, Saku Tuominen in Leponiemi Lasse. 2020. »Spotlight: Quality Education for All during Covid-19.« *Hundred Research Report 11*, *Hundred* in OECD. https://hundred-cdn.s3.amazonaws.com/uploads/report/file/15/hundred_spotlight_covid-19_digital.pdf.
- Pfefferbaum, Betty, in Carol S. North. 2020. »Mental Health and the COVID-19 Pandemic.« *New England Journal of Medicine* 383 (6): 510–512.
- Philippe, Kaat, Claire Chabanet, Sylvie Issanchou in Sandrine Monnery-Patris. 2021. »Child Eating Behaviors, Parental Feeding Practices and Food Shopping Motivations during the COVID-19 Lockdown in France: (How) Did They Change?« *Appetite* 161:105132.

- Rhodes, Ryan E., in Clarise Lim. 2018. »Promoting Parent and Child Physical Activity together: Elicitation of Potential Intervention Targets and Preferences.« *Health Education & Behavior* 45 (1): 112–123.
- Rhodes, Ryan E., John C. Spence, Tanya Berry, Guy Faulkner, Amy E. Latimer-Cheung, Norman O'Reilly, Mark S. Tremblay in Leigh Vanderloo. 2019. »Parental Support of the Canadian 24-Hour Movement Guidelines for Children and Youth: Prevalence and Correlates.« *BMC Public Health* 19 (1): 1385.
- Riehm, Kira E., Kenneth A. Feder, Kayla N. Tormohlen, Rosa M. Crum, Andrea S. Young, Kerry M. Green, Lauren R. Pacek, Lareina N. La Flair in Ramin Mojtabai. 2019. »Associations between Time Spent Using Social Media and Internalizing and Externalizing Problems among US Youth.« *JAMA Psychiatry* 76 (12): 1266–1273.
- Rodríguez-Martín, Boris C., in Adrian Meule. 2015. »Food Craving: New Contributions on Its Assessment, Moderators, and Consequences.« *Frontiers in Psychology* 6:21.
- Romero, Estrella, Laura López-Romero, Beatriz Domínguez-Álvarez, Paula Villar in Jose Antonio Gómez-Fraguela. 2020. »Testing the Effects of COVID-19 Confinement in Spanish Children: The Role of Parents' Distress, Emotional Problems and Specific Parenting.« *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17(19): 6975.
- Rosenthal, Cameron M., in Lindsay A. Thompson. 2020. »Child Abuse Awareness Month during the Coronavirus Disease 2019 Pandemic.« *JAMA Pediatrics* 174 (8): 812.
- Rundle, Andrew G., Yoosun Park, Julie B. Herbstman, Eliza W. Kinsey and Y. Claire Wang 2020. »COVID-19–Related School Closings and Risk of Weight Gain among Children.« *Obesity* 28 (6): 1008–1009.
- Sabates, Ricardo, Emma Carter in Jonathan M. B. Stern. 2021. »Using Educational Transitions to Estimate Learning Loss due to COVID-19 School Closures: The case of Complementary Basic Education in Ghana.« *International Journal of Educational Development* 82:102377.
- Sciberras, Emma, Pooja Patel, Mark A. Stokes, David Coghill, Christel M. Middelorp, Mark A. Bellgrove, Stephen P. Becker idr. 2020. »Physical Health, Media Use, and Mental Health in Children and Adolescents With ADHD During the COVID-19 Pandemic in Australia.« *Journal of Attention Disorders* 26 (4), 549–562.
- Spinelli, Maria, Francesca Lionetti, Massimiliano Pastore in Mirco Fasolo. 2020. »Parents' Stress and Children's Psychological Problems in Families Facing the COVID-19 Outbreak in Italy.« *Frontiers in Psychology* 11:1713.
- Stavridou, Androniki, Evangelia Kapsali, Eleni Panagouli, Athanasios Thirios, Konstantinos Polychronis, Flora Bacopoulou, Theodora Psaltopoulou, Maria Tsolia, Theodoros N. Sergeantanis in Artemis Tsitsika. 2021. »Obesity in Children and Adolescents during COVID-19 Pandemic.« *Children* 8 (2): 135.
- Sun, Baoqi, Chin Ee Loh in Youyan Nie. 2021. »The COVID-19 School Closure Effect on Students' Print and Digital Leisure Reading.« *Computers and Education Open* 2:100033.

- Turan, Bahadır, Nergiz Kocarslan, Murat Gulsen in Onur Burak Dursun. 2020. »Your Country Is Your Routine: The Evacuation, Quarantine, and Management of Behavioral Problems of a Child with Autism during COVID-19 Pandemic.« *Dusunen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences* 33:310–312.
- Twenge, Jean M., Thomas E. Joiner, Megan L. Rogers in Gabrielle N. Martin. 2018. »Increases in Depressive Symptoms, Suicide-Related Outcomes, and Suicide Rates among U.S. Adolescents after 2010 and Links to Increased New Media Screen Time.« *Clinical Psychological Science* 6 (1): 3–17.
- U.S. Department of Health and Human Services. 2008. *2008 Physical Activity Guidelines for Americans*. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services. <https://health.gov/sites/default/files/2019-09/paguide.pdf>.
- Vallejo, Santiago Sevilla, in Natalia Ceballos Marón. 2020. »Theoretical and Applied Study of the Psychological and Educational Effects of Coronavirus in Primary School Students in Argentina.« *Social Sciences & Humanities Open* 2 (1): 100039.
- Wang, Cuiyan, Riyu Pan, Xiaoyang Wan, Yilin Tan, Linkang Xu, Cyrus S. Ho in Roger C. Ho. 2020. »Immediate Psychological Responses and Associated Factors during the Initial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) Epidemic among the General Population in China.« *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17 (5): 1729.
- Wang, Guanghai, Yunting Zhang, Jin Zhao, Jun Zhang in Fan Jiang. 2020. »Mitigate the Effects of Home Confinement on Children during the COVID-19 Outbreak.« *The Lancet* 395 (10228): 945–947.
- Weaver, Jo Lauren, in Jacqueline M. Swank. 2020. »Parents' Lived Experiences With the COVID-19 Pandemic.« *The Family Journal* 29 (2): 136–142.
- Workman, Joseph. 2020. »How Much May COVID-19 School Closures Increase Childhood Obesity?« *Obesity* 28 (10): 1787–1787.
- World Health Organization. 2020. »Listings of WHO's Response to COVID-19.« 29. junij. <https://www.who.int/news/item/29-06-2020-covidtimeline>.
- Yun, Lira, Leigh Vanderloo, Tanya R. Berry, Amy E. Latimer-Cheung, Norman O'Reilly, Ryan E. Rhodes, John C. Spence, Mark S. Tremblay, and Guy Faulkner. 2018. »Assessing the Social Climate of Physical (In)Activity in Canada.« *BMC Public Health* 18:1301.

Miscellanea

Esej

O čemažu, skalah in kitajskih prekletstvih

Nika Gradišek

Študentka Univerze v Ljubljani

nika.gradisek4@gmail.com

 © 2022 Nika Gradišek

Berem. Vsega po malem, se mi zdi. Knjige, ki so mi jih priporočili naključni znanci, in te, ki so nam jih priporočili profesorji, knjige na domačih policah in na policah antikvariata, na katerih sem se slučajno zataknila in bi mi verjetno strgale rokav, če bi rinila naprej brez njih. Facebook-objave in Instagram-objave, stotine mailov, napise pod poročili, občasno ogroženo rastlinsko vrsto časopisnega naslova na družinski mizi zjutraj ob zajtrku. Poskušam razumeti preteklost, ampak preteklost je velika in jaz sem utrujena. Poskušam razumeti sedanost, ampak zanjo ni knjig ali pa jih je preveč in so vse v popku, da ne ločim med šmarnico in čemažem. Gledam Odmeve in se počutim brezupno, ne gledam Odmevov in premlevam, kaj zamujam.

Živeti v zanimivih časih je kitajsko prekletstvo in akademsko-humanistična nebesa hkrati. Groza nas je negotovosti. Prekinitev rutine nas sleče, olup, kot otroci smo, preden se ti naučijo vljudnosti in samocenzure. Za radovedno oko je to zlata žila, vibrantne barve oljne slike pod stoletji umazanije, ali pa morda odprta gnojna rana. Kako je torej mogoče, da pod mojimi rebri strah in radovednost nista kresna kamna, ampak matematični plus in minus, ki se izničita, da otopelo sedim na kavču in se čisto nič ne počutim, kot da rešujem svet? Če dovolj dolgo ne bi pogledala skozi okno, bi znala celo pozabiti, da svet tam zunaj še obstaja. Shranjujem recepte na Pinterestu, pišem pesmi, zalivam rože in se v krogih sprašujem, kaj bi storil Siziif, če bi mu bila ponujena možnost, da večnost presedi ob skali ob vznožju hriba. Poskušam se prepričati, da bi vseeno izbral kotljenje v klanec. Poskušam se prepričati, da podvig *razumeti* odlagam na jutri in ne na nikoli.

Mojega Siziifa k opraviu Zevs ni priklenil s pandemijo virusa covid-19. Že odkar pomnim, se ozira po kupih vednosti z omahljivostjo človeka, ki ve, da je vnaprej obsojen na neuspeh. Za vsako knjigo v antikvariatu, pri

kateri se ustavim, se sprehodim mimo par sto drugih, za vsak članek, ki ga preberem, mi bo za drugih trideset zmanjkalo volje ali časa. Vire za vsako raziskavo si izbiram z zavedanjem, da že s tem dejanjem delam vse nadaljnje početje pristransko in uokvirjeno. Še huje je, ko za informacijami brskam po spletu; če lahko v knjižnici še ignoriram tiho zavedanje, da niso vse knjige avtoritete na svojem področju, se pretvarjam, da klasik niso pisali beli premožni moški, ki so zadovoljno trepljali drug drugega po ramenih, ko so ubesedili svet na način, ki je slikal njihovo osebno izkušnjo, potem me World Wide Web brez milosti vrže v ledeno morje zavedanja, da je prvi zadetek prvi predvsem zaradi izvajanja SEO (angl. *search engine optimisation*) – spretnega manipuliranja z besedami, uporabljenimi v opisu strani. Avtoriteta in resničnost vednosti sta tu pristranski zadevi. Na vprašanje *Kdo ve?* knjižne klasike odgovarjajo z »zmagovalec, ki je pisal zgodovino«, Google pa z »najspretnjši marketinški strokovnjak«. Jaz odgovarjam z »ne vem, ampak jaz ne«.

Ampak *Kdo ve?* je vprašanje prakse redistribucije vednosti. Neizbežno se postavlja še drugo, nič manj relevantno vprašanje našega časa: *Ali sploh kdo ve (vse)?* Postmodernizem je karikatura razdrobljenosti in samoreferencialnosti ravno zato, ker je naša izkušnja sveta prenasršena z možnostjo *vedeti*. Posamezna področja znanja se zdijo kot milnati mehurčki, ki brez večjega stika drugega z drugim prosto plavajo po individualiziranem polju vednosti. Mikrobiolog iznajde cepivo, a družbe ne razume dovolj, da bi ustvaril še učinkovit sistem cepljenja in ljudi prepričal, da deluje. Politik sprejema odločitve, ki mu trenutno ohranijo volilno bazo, a so za družbo dolgoročno nevzdržne. Toliko je ljudi, ki *vedo*, ki so strokovnjaki na svojih področjih, a se vse to znanje še vedno ne prevede v kolektivno knjižnico vednosti, ki bi družbi omogočila strinjanje glede tega, kaj je res. Če bi predelala primeru iz knjige *Zofijin svet*, imamo kot družba dostop do očal v vseh barvah mavrice, skozi katera lahko motrimo svojo okolico, le skozi brezbarvna očala ga ne moremo videti. Kot le en delček takšnega sistema je vsak posameznik potisnjen v odločitev, ker nima ne časa ne kognitivnih kapacitet za dojemanje neskončnega števila perspektiv.

Zato izbiramo. Malo po občutku, malo po sreči ali naključju, in še veliko bolj po tem, katera perspektiva resničnosti nam je všeč. To razloži, zakaj je bitka za družbeni konsenz tako težavna, tudi, ko gre za objektivnejše stvari, kakršni sta okroglost zemlje ali obstoj golobov in Avstralije. Če je vse relativno, zakaj ne bi izbrali razlage, ki nam ustreza? Moj stric verjame v preživetje najmočnejših v času pandemije, ker ne dvomi, da je sam eden izmed njih in želi nemoteno hoditi v službo in med prijatelje.

Moja znanka verjame, da virusi ne obstajajo, da gre za zaroto globalnih elit in da je cepivo čipiranje, morda zato, ker se ne želi soočiti z nečim tako abstraktnim in tiho ogrožajočim, kot je virus. Ključna beseda tu je *verjame*; vednost je s pluralizacijo in izgubo mreže medsebojnih relacij izgubila absolutnost; resnice so bolj ali manj verjetne, ampak mnoge izmed njih so vsaj površinsko konsistentne, logične znotraj svojih lastnih predpostavk. Med izbiranjem smo si prisiljeni priznati, da nobena možnost ni popolna, da smo negotovi in da kolebamo. Počutimo se krive – kaj, če smo izbrali napačno?

Tako zelo pogosto se zato na vse pretege trudimo prepričati sebe tako, da o pravilnosti svoje odločitve prepričujemo druge: nečakinji razlagamo, da so ukrepi nesmiselni, znancem pošiljamo anticepilske spise, hodimo na proteste proti maskam. Če lahko eno (svojo) vednost naredimo univerzalno, potem se otresemo krivde ter dosežemo moralno in intelektualno zmago. Obnašamo se kot religiozna sekta, ki je edina spoznala resnico in jo sedaj altruistično privošči še vsem ostalim, le da bi si, če bi bili iskreni sami s sabo, lahko v zasebnosti svoje glave priznali, da smo največji ateisti v Cerkvi, kljub temu da beremo na prižnici. Tomaž Grušovnik bi kaj takega morda imenoval hotena nevednost, sama pa sem bolj naklonjena izrazu hotena napačna vednost. Seveda gre pri nasprotnikih nošenja mask za vednost, ki ne vzdrži kritične ocene, torej jo je imenovati vednost na videz kontradiktorno, ker *ve* narobe. Ampak še vedno so tudi ti zagovorniki zavzeli mesto v prostoru prepričanj, in ker v postmodernizmu ene celovite vednosti ni več, je to po moji oceni dovolj, da jih postavi na spekter vednosti, pa naj bodo njihove predpostavke povsem napačne (npr. virusi ne obstajajo) ali dovolj blizu preverljivi resnici, da lahko ugibamo, kako se je neka specifična teorija zarote začela (npr., farmacevtski lobi je izjemno vplivna svetovna elita, ki ji ne gre zaupati).

Tu se v enačbo vmeša (po moji oceni) še dejanska hotena nevednost – izogibanje vednosti. Pri »vilici v poti«, kot pravi angleški idiom, se namesto izbire desne ali leve poti občasno raje usedemo na tla in počakamo, smo »apolitični« in nimamo mnenja. To se zdi najlažje. Brez krivde, brez boja, da bi druge prepričali v svoj prav, ena sama sproščujoča mlačnost. Ampak, kot izpostavlja Hannah Arendt v analizi vzpona fašizma, tudi ne izbrati je izbira. V veliki večini primerov slaba. Odgovor »o zadevi ne vem dovolj, da bi imel mnenje« je povsem premišljen in na mestu, odgovor »o zadevi se ne bom nikoli potrudil vedeti dovolj, da bi imel mnenje« pa smrdi po pasivnosti in mentalni lenobi. Če nas je Sartre v svojih *Muhah* naučil kar koli, nas je tega, da biti nekdo pomeni postaviti se za nekaj,

da je ključna sestavina identitete opredeljevanje. Ali pa je bila to morda Katy Perry v *Eye of the Tiger*: »I stood for nothing so I fell for everything«? Filozofske avtoritete človek hitro pomeša, ko jih je pa toliko.

Težko je iz dneva v dan valiti skalo v hrib z zavedanjem, da vse skupaj nima smisla. Ampak najboljše orodje proti nihilizmu je absurdizem, zato je smiselno svojega Sizifa vsake toliko brcniti v rit, če se že predolgo zadržuje na istem mestu. Ravno v času zaprtja javnega življenja in šol moramo najbolj aktivno postati iskalci vednosti, ker slednje ne prejemamo več situacijsko in mimogrede. Zato je smiselno gledati poročila, kolikor ti osebno počutje to dovoljuje, podpisovati peticije in referendumе, odpisovati na maile, četudi z dvodnevno zamudo, prebirati knjige, ker je nekaj bolje kot nič, iti na volitve, ko jih dočakamo. Ustvariti lasten smisel, četudi veš, da ta ni *resnica* in da ne *veš*. Razumeti, da vednost obstaja v kontekstu in ne absolutu, a se vseeno truditi s kritičnim mišljenjem, z ločevanjem bolj od manj resničnih perspektiv. Se truditi ostati čim bolj odprt, a vseeno rasti, izbirati smer. Če nam namreč uspe osmisliti čas v karanteni, nam bo tudi tega po njej, četudi to ne bo konec zanimivih časov.

Recenzija

Lenart Škof, *Antigone's Sisters: On the Matrix of Love*

Luka Trebežnik

Znanstveno-raziskovalno središče Koper

luka.trebeznik@zrs-kp.si

© 2022 Luka Trebežnik

Delo dr. Lenarta Škofa, *Antigone's Sisters: On the Matrix of Love*, ki je v letu 2021 izšlo pri ugledni ameriški založbi State University of New York (SUNY) Press, v zbirki, ki izdaja vrhunska svetovna dela s področij kontinentalne filozofije, teologije in religijske misli, predstavlja poglobljen pristop k nekaterim izmed najvztrajnejših pa tudi pogosto na rob odrinjenih in zamolčanih filozofskih ter teoloških vprašanj.

Kot sporoča že naslov, je knjiga posvečena Antigoni in drugim ženskim likom. Ponuja nam spretno in poglobljeno razpravo o raznolikih filozofskih pristopih k liku Antigone, ki za večino interpretov presega starogrški literarni kontekst in sporoča univerzalnejšo resnico. Knjiga se tako umešča v dolgo zgodovino interpretacij tega pomembnega Sofoklejevega lika, Lenart Škof suvereno stopa v razpravo s Heglom, z Lacanom, s Heideggerjem, Hribarjem in z Žižkom, najprepričljivejša pa se mu zdi interpretacija, ki jo ponudi sodobna francoska poststrukturalistična filozofinja Luce Irigaray. Gre za eno izmed ključnih referenc knjige, ki predvsem v svojem pomilenijskem obdobju izpostavlja bistvena sodobna duhovna vprašanja, ki so napajala že predhodna Škofova dela in odpirajo nekatere zamolčane teme sodobne misli, predvsem v zvezi s statusom femininega v tradiciji in s tem povezano afirmacijo diha kot počela etike sočutja ter filozofije ljubezni.

Knjiga pa še zdaleč ne govori izključno o Antigoni, v njej je namreč veliko njenih duhovnih sorodnic, ženskih likov, ki se z ljubeznijo odzivajo na kruto usodo. Takšne osebe avtor najde v vseh velikih svetovnih izročilih, poleg starogrških pripovedi o Perzefoni in Demetri svoj glas v delu med drugimi dobijo še Schellingova Clara, ki izstopa s svojim žalovanjem in posvetitvijo odnosa do pokojnih otrok, pomembno mesto ima tudi Savitri, ki v hindujski mitologiji predstavlja ljubezen in vdanost, moža Satjavana ne želi zapustiti niti v smrti, obravnavana je tudi Lepa

Vida iz slovenskega ljudskega slovstva, ki objokuje nesrečno materinsko usodo. Antigonine sestre družijo udejanjenje brezmejnega ljubezni, ki pre-sega nasilnost sveta, v končni konsekvenci pa tudi smrt samo.

Z vpeljavo teologije ljubezni delo v naše poglobitvene filozofske in teološke tradicije vnaša določeno kritiko ter dopolni. Oba diskurza sta tradicionalno zasnovana kot povečevanje razuma in racionalnosti, modrosti nad ljubeznijo. Hkrati s tem pa seveda nastopata tudi kot spregled ženskega počela kot gostoljubne geste nežnosti. Razmisleki in dopolnila k tradiciji, ki jih prinaša knjiga, nosijo izjemen pomen, saj vzpostavljajo duhovno misel, ki v središče odrešitvene zgodovine postavlja žensko, Bog se namreč v inkarnacijskem procesu rojeva iz maternice. Tu pridemo do četrtega pojma v naslovu: matriksialnosti. Nova misel o utelešenju božjega postulira Marijo kot kozmično mater, porojevalko Boga. Za to eminentnost ženskih počel tradicija pozna več imen in emanacij, ena izmed pozabljenih ženskih figur božanskega je Sophia, ki pri nekaterih ruskih religioznih filozofov igra pomembno stvarjensko vlogo. V knjigi to ponazarja trikotniška shema, kjer Marijina porajajoča se maternična ljubezen zaseda eminentno prazno mesto, nahaja se v naročju Trojice. Drugo ime za to porajališče je *chóra*, ki so ga zgodnjekrščanski očetje dejansko enačili z Marijo, ta misel pa se je skozi stoletja krščanske misli malo umaknila drugim interpretacijam, ki so pogosto povečevale antimatriksialna ontološka počela, ki neredko vodijo v nasilje. *Chóra* je v filozofijo vpeljal Platon v *Timaju*, kjer ta pojem (ki v stari grščini pomeni tudi mesto) nastopa kot gola receptivnost, površina, v katero Demiurg vtiskuje podobe. Ta Platonov koncept, ki sta ga v sodobnem času največ interpretirala Jacques Derrida in Julia Kristeva, nastopa kot tretji rod (*triton genos*) v svetu binarnih opozicij, tako ni nekaj bivajočega niti nebivajočega, edino, kar lahko Platon zatrdno pove o tej nevidni brezoblični obliki, ki sprejema vse, je, da je ženskega spola. V knjigi tako *chóra* zavzame mesto matriksialnosti, čiste nesubstancialnosti porajajočega, povezana je z brezdanjo skrivnostjo ljubezni, ki predhaja tudi Bogu samemu. Matriksialnost je torej gesta materinskega gostoljubja, svetost rojstvenih vezi med materjo in otrokom, povzdignjenje eksistencialnega modusa nežnosti in skrbi.

Delo s svojo kozmično vsebino predstavlja postkrščansko miselnost, ki afirmira predvsem najgloblje elemente krščanskega razodetja, te pa povezuje s sorodnimi razodetji v azijskih, afriških in drugih tradicijah. Krščansko izročilo ni zanikano, pač pa je afirmirano v samih globinah kot razodetje božanske ljubezni. Škof zapiše, da mu je cilj materializacija razumevanja Trojice, pri tem se podobno kot že v svojem predhodnem delu

sklicuje na Ludwiga Feuerbacha, ključnega misleca čutnosti in nežnosti. Prav tako pa je delo postfeministično, saj v globoki afirmaciji tradicionalno zamolčanih femininih elementov v naših duhovnih zgodovinah presega spolno razliko samo, v končni fazi pa tako tudi Kristusu pripisuje status Antigonine sestre.

Pričujoča knjiga nedvomno prinaša odlično, poglobljeno študijo ženskih počel v raznolikih miselnih tradicijah, kot taka predstavlja eruditsko delo, ki se navezuje na mnoge po krivem zanemarjene avtorje in avtorice, vse to pa umešča v kontekst teologije ljubezni, ki nastopa kot klic k spremembi eksistencialne drže vpričo krivičnega in nasilnega sveta. Delo se izvrstno umešča v sodobne razprave s področij primerjalne religiologije, filozofije religije in postkrščanske duhovnosti, s tem pa bralcu nudi moč za vzpostavitev kritičnega odnosa do tradicije in istočasno poglobitev njenega razumevanja.

Knjiga je dopolnjena in dodelana različica besedila, ki je v slovenščini leta 2018 izšlo v filozofski zbirki Slovenske matice, nastopa kot nasledek avtorjeve predhodne študije s področja respiratorne filozofije in bo z že napovedanim prihodnjim delom, ki bo še v večji meri posvečeno kozmološkemu pristopu k vprašanju božjega, tvorilo trilogijo. Za sklep lahko omenimo še, da je knjiga zelo dobro urejena, sijajno jo dopolnjujejo zrcalnosimetrični fotografski elementi, ki jih je prispevala Maja Bjelica, ti evocirajo kozmično atmosferskost, predstvarjenski ples meglic nad vodami in brezdanost ljubezni.

Conference Report

Third World Congress on Logic and Religion

Katja Utroša

Univerza v Ljubljani

katja.utrosa@gmail.com

 © 2022 Katja Utroša

The Third World Congress on Logic and Religion (WOCOLOR), co-organized by the Logic and Religion Association (LARA), the Indian Institute of Technology at Banaras Hindu University (IIT BHU) and the DST-Centre for Interdisciplinary Mathematical Sciences (DST-CIMS), Institute of Science, BHU, was held in Varanasi, India, at the main campus of the BHU from November 4 to 8, 2022. The congress, which was postponed twice due to COVID-19 restrictions, featured many different international speakers and papers related to the broad fields of logic and religion. While some focused explicitly on the two main topics, trying to shed light on how these two supposedly disparate fields can enrich each other, others took a more liberal approach, focusing on a variety of topics ranging from cognitive philosophy to more narrow theological issues. The large number of participants forced the organization of concurrent sessions, which were generally well planned and thought out, although some compromises were necessary. On the whole, the contributions were of high quality, shedding light on various logical, mathematical, psychological, religious, social, and even artistic issues.

The five days of the congress offered the participants the opportunity to familiarize themselves with research in a wide variety of theologies, from Indian traditions to Christianity, Judaism and Islam. The special feature of the third edition of the congress was undoubtedly its emphasis on Indian philosophical traditions, from Jainism to Hinduism and Buddhism. The papers presented in these sections offered those present a glimpse into vibrant ongoing debates on the foundations of religious belief as they relate to epistemological and soteriological issues. This was also a slight difference between this and the second edition of the event, held in Warsaw in 2017, which focused more explicitly on Christian theologies and Judaism (and also featured one of Saul Kripke's final keynotes on the phi-

losophy of Descartes). Of course, it is hard to pick out the best papers in an event with more than 100 participants, but perhaps Purushottama Bilimoria's keynote address on the Jain theory of knowledge and omniscience deserves a special mention. One of the preeminent scholars in the broader field of Indian philosophy, Bilimoria presented nuanced arguments spanning philosophical traditions, from Jain and Buddhist texts to Heideggerian inquiries. Noting that Jain theories of knowledge seek to transcend the limits of ordinary sensory and rational knowledge, Bilimoria showed that, according to this tradition of Indian thought, it is possible for individuals to develop deeper insights by perfecting the instruments of knowledge. At the end of the lecture, some problems of omniscience were pointed out (e.g. does an omniscient being know everything at the same time, or what happens when two omniscient individuals meet?). Finally, Bilimoria brought the lecture to a close by opening the floor to a lively debate that left the audience feeling invigorated. Perhaps Jens Lemanski's excursions in Schopenhauer's graphs, Tarinee Awasthi's presentation of Tarkaratna Bhattācārya's twentieth century śākta vedānta and the workshop on the Buddhist tetralemma (*catuṣkoṭi*) and emptiness (*śūnyatā*) deserve special mention as well. However, given the number of participants, this selection is necessarily biased.

Inspired by Kurt Gödel's thought (especially his controversial proof of the existence of God), the event promises to sustain a lively debate among a wide variety of scholars from philosophy, theology, logic, mathematics, and cognitive science into the future. We are therefore already looking forward to the 4th edition of WOCOLOR, which has been announced as taking place in Sinaia, Romania, in September 2023.

Iz našega arhiva

Anthropos 4 (3–4)

Igor Černe

Mariborska knjižnica

igor.cerne@mb.sik.si

© 2022 Igor Černe

Zaključek leta je bil pri Anthroposu obarvan konferenčno. Osrednje tema številke 3–4 iz leta 1972 je bilo posvetovanje psihologov, ki so ga naslovili Posvetovanje o motivaciji. Na obronkih Pohorja so se avtorji prispevkov in slušatelji posvetili problematiki motivacije z vidika teoretske in aplikativne filozofije. V dveh dneh, med 8. in 9. decembrom, je bilo predstavlenih 11 referatov. Glede na aktualnost teme ter veliko zanimanje strokovne javnosti so v tej številki objavili vse referate, ki so jih avtorji poslali v uredništvo. Seveda s primerno vsebinsko podobo. Zaporedje prispevkov je naslednje: najprej članki s teoretsko vsebino in nato s področij vzgojne in šolske psihologije ter za njimi s področja klinične, prevzgojne in delovne psihologije. Glede na pomembnost teme, ki je še kako aktualna 50 let kasneje, se nam zdi primerno, da objavimo avtorje ter naslove člankov kot so bili objavljeni v reviji:

- Vid Pečjak: »Nove teorije motivacije«;
- Leon Zorman: »Teoretični in nekateri praktični vidiki motivacije v šolski praksi«;
- Jan Makarovič: »Poskus klasifikacije človeških potreb«;
- Milan Horvat: »Nekateri teoretični in praktični vidiki motivacije v naši industriji«;
- Anton Resnik: »Poskus objektivnega ugotavljanja nekaterih komponent motivacijske sfere in povezanost podatkov z učno uspešnostjo«;
- Leopold Bregant: »Zniževanje motivacijskega nivoja in deviantno vedenje – pomen varovalnega vedenja in nevtralizacijskih tehnik«;
- Vinko Skalar: »Storilnost in motivacija pri obsojenih osebah na pre-stajanju kazni odvzema prostosti«;
- Tilka Kren in France Prosnik: »Oblika in stopnja motivacije staršev za obisk v vzgojni posvetovalnici«;
- Jože Ažman: »Zakaj se učenci uče posameznih predmetov«.

Filozofski del so pokrili sledeči avtorji (navedeni, kot je zapisano v reviji) z naslednjimi prispevki:

- Vojan Rus: »Filozofski temelji moralne kulture«;
- Jože Šter: »Materialni etični apriorizem«;
- Vojan Rus: »Frommova in Schelletjeva antropologija«;
- Kreft: »Teorija Ericha Fromma o ljubezni«;
- Mirko Hribar: »Logična skica II«;
- Andrej Ule: »Dileme Carnapovega formalizma v članku »Empirizem, semantika in ontologija««;
- Marko Kerševan: »Problem opredelitve religije«;
- Vojan Rus: »Ob »povratku« marksizma«.

Kot je razvidno iz naslovov, je tematika na področju filozofije pokrila različne vidike filozofskega premišljevanja – od moralnega toka preko antropologije vse do analitične filozofije. Kot takšna je številka strokovni javnosti ponudila raznolikost na področju znanstvenega raziskovanja, ki pritegne ogromno število bralcev.

Bralce, ki so željni prebiranja in seznanjanja z vsebino, vabimo, da si na internetu ogledajo to in vse preostale številke *Anthroposa*. Kolikor jih ni na uradni spletni strani revije, jih lahko najdejo na strani dLib.si. S prispevkom poskušamo vzbuditi željo po prebiranju tekočih in starejših številk revije, saj je njihova vsebina kljub časovni distanci še kako relevantna.

Filozofija *Philosophy*

Ontological Foundations of the Consumer Society:

Heidegger and Marcuse

Martina Volarević and Damir Sekulić · 139

»Hodili smo v Antigonino šolo«: Sofoklova tragedija v mišljenju
in družbenopolitičnem delovanju Tineta Hribarja

Matic Kocijančič · 169

Temeljne značilnosti japonske estetike kot odsev krovnih naukov
filozofije zen budizma

Tara Peterzell · 183

Psihologija *Psychology*

Priložnostni spolni odnosi z vidika psihologije:

intrapersonalni in situacijski dejavniki

Maša Černilec · 205

Vpliv pandemije covida-19 na osnovnošolske otroke:
pregled literature

Timea Štravs in Vesna Jug · 229

Miscellanea

Esej | O čemažu, skalah in kitajskih prekletstvih

Nika Gradišek · 255

Recenzija | Lenart Škof, *Antigone's Sisters: On the Matrix of Love*

Luka Trebežnik · 259

Conference Report | Third World Congress on Logic and Religion

Katja Utrša · 263

Iz našega arhiva | *Anthropos* 4 (3–4)

Igor Černe · 265

Anthropos 54 (3–4)